

С. ПІДГАЙНИЙ

УКРАЇНСЬКА
ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
НА
СОЛОВЬКАХ

Семен Підгайний: УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА СОЛОВКАХ

СЕМЕН ПІДГАЙНИЙ

УКРАЇНЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА СОЛОВКАХ

сп о г а д и 1933 - 1941

diasporiana.org.ua

1 9 4 7
П Р О М Е Т Е Я

1. УВАГИ ДО ЗАГАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТОРГИ

На відстані 65 кілометрів від материка, на 65 паралелі північної широти, розкинувся на Білому морі Соловецький архипелаг. Архипелаг цей складається з островів: Великого Соловецького, Анзера, Муксольми, Великих і Малих Зайчиків, Конд-острова і Воронього.

Широко знаними „Соловки“ стають після заснування там наприкінці XVI ст. монастиря святих Зосима й Саватія. З приходом до влади царя Івана Грозного, Соловецький монастир перетворюється на важливий, з погляду далекоюсяглої, спрямованої проти Заходу, політики царя Івана, форпост на Далекій Півночі. У роках 1584-1596 Соловецький кремль*) обнесено, за проєктом соловецького ієромонаха Трифона, — грізною стіною. Похмура й неприступна, перевершувала вона, як оборонна споруда, не одну таку споруду не тільки в Росії, а й у цілій Європі.

Московські царі, а пізніше російські імператори щедро обдаровують монастир землями й кріпаками, — і Соловецька „обитель“ стає наймогутнішим володарем на Півночі.

Крім великих маєтностей на самих островах, монастир мав неабиякі посілості коло Архангельська, Сороки, Кемі та Мурманська. На островах у монастиря було добре поставлене сільське господарство. Перед першою світовою війною на Соловках була власна електростанція, водогін, каналізація, прекрасні шляхи. Не кажемо вже за пишні хорони, перкви й каплиці, а зокрема за багатий Успенський собор. Монастир мав два власних

*) Кремль — замок.

пароплави. По всій Росії, а надто на Півночі, розкидано було його заготівні й торговельні контори. Як оборонний форпост на Півночі, Соловки не втратили були значення ще до середини минулого століття.

Це був чоловічий монастир, з суворим статутом. На острів заборонялось брати на роботу не тільки жінок, ба навіть „юних женоликих и безбрадых трудников“.

З давніх давен Соловецький монастир був не тільки „обителлю“, в якій спасались у суворому пості й молитвах православні подвижники, а й місцем, де „злочинці“ мали покутувати свої тяжкі провини проти московської віри й держави. Ув'язнені сиділи по глухих казематах похмурих веж Соловецького кремля. Режим був суворий. Але не менш затятими у своїх „єресьях“ були й в'язні. Непоправних „злочинців“ садовлено в „келии молчательные“ „на хлеб и на воду“.

В одному з таких казематів під Успенським собором від 1775 до 1801 року просидів і останній кошовий Січі Запорозької Петро Кальнишевський. Звільнений за імператора Олександра I-го 110-літній запорожець не схотів (чи не почувався на силах) повертатися на Україну. Він, розповідають, просив тільки царя побудувати на острові нову в'язницю, бо в старих казематах сидіти було страшенно важко. Року 1803 на 112 році життя П. Кальнишевський помер. Поховано його під соборною стіною. На великій чавунній плиті, що вкриває місце упокоєння кошового, можна й тепер прочитати: „Здесь покоится прах Раба Божия Петра Кальнишевского, кошевого отамана некогда грозной Сечи Запорожской, сосланного в сию обитель по указу Ея Императорского Величества Императрицы Екатерины II на смирение. Смирился и почил июля 26 1803 года“.

Усі советські в'язні-українці на Соловках мали за свій святий обов'язок схилити голову перед цією великою могилою.

За царських часів у Соловецькій тюрмі сиділо одночасно не більше як 20-30 в'язнів. Коли взяти кількість ув'язнених за триста років існування цієї в'язниці, то на рік припадає щось із 10 чоловіка. Були роки, коли сиділо там якихось 2-3 в'язні.

Багатий і могутній монастир протягом століть зберігав відносну незалежність у Московській державі. Але з більшовиками не міг він боротися. 1919 року, бачивши

безвихідь, майже всі Соловецькі ченці покинули острови й виїхали до Лондону. Туди ж вивезено найцінніше майно монастиря. Увесь штат і причет Соловків осіли в британській столиці на так званому Соловецькому подвір'ї.

Ніколи за всі п'ятсот років існування Соловецького монастиря Соловки не були так широко знайомі в усьому світі, як за советських часів.

Про жодну тюрму й каторгу в багатій на місця ув'язнення Росії не складено стільки пісень, анекдотів, каламбурів і віршів, як про Соловки. Тяжкий, нелюдський режим, заведений більшовиками в Соловецьких концентраційних таборах, викликав обурення в усьому світі, що загрожувало СРСР економічною (англійське ембарго 1930 р.), політичною і, так скажемо, моральною ізоляцією. Советська дипломатія й преса нахабно заперечувала факти масового нищення політичних в'язнів на Соловках. Щоб „спростувати“ незаперечну істину, більшовики „накрутили“ наскрізь фальшивий енкаведистський фільм „Соловки“, в якому показано було, як раюють „Вороги народу“ у в'язниці на островах „жаху й смерті“.

„Соловками“ (тільки справжніми, а не „кіновими“) більшовики тероризували і без того залякану людність СРСР.

Підсоветські люди знали, що то значить поїхати „у вагонах холодних на, всім відому, станцію Кемь“, а далі й на Соловки. Уже в дорозі в'язень відчував увесь жах того, що чекає його на цьому острові смерті:

Соловки, Соловки,
Дальняя дорога!
Сердце ноет от тоски, —
На душе тревога.

Сидячи в ізоляторах, люди складали багато пісень віршів, „частушок“. Фолкльор цей, мабуть, так і загине, бо з тих, що там сиділи, мало хто повертався „на волю“.

Соловки, концтабори — це, передусім, лісозаготівлі. Про роботу в лісі, жах цієї праці співається не в одній пісні, складеній в'язнями.

С утра до поздней ночи в лесу
Пилим, колом елку и сосну.
Пилим, колом и складаем,
ГПУ мы проклиналим, —
Ах, зачем нас мама родила?!

Ах, сколько было, было там чудес!
Об этом знает только темный лес.
На пеньки нас ставовили,
Раздевали и лупили, —
Ах, зачем нас мама родила?!

У наведених щойно й поширених більше серед кримінальних в'язнів пісні відчувається певною мірою пригаманний цій категорії мешканців концтаборів „легкий“ погляд на життя.

Інші мотиви чуємо у вірші, складеному політичними в'язнями:

Нехай від кулі ворога умру
Солдатом невідомим у степу:
Земля прийме хоч труп благословенний, —

пише в'язень про свою майбутню боротьбу з більшевизмом.

І вірим, змучені, на смерть засуджені,
Що прийде помсти час і кари вам, —

співали в'язні на будівництві Біломорського каналу,
де загинуло понад 100.000 чоловіка.

Спить невідомі, спить замучені,
Спить у мохах серед лісів.
Шумлять сосни соловецькі
Над могилами борців, —

співали солдовчани.

Соловецька каторга, що її слушно там називали „Советським Союзом у мініатюрі“, була барометром внутрішньої і навіть зовнішньої політики Советського Союзу. Коли крива терору в країні йшла вгору, — число каторжан на Соловках збільшувалось, а терор на самому острові набирив нечуваних, нелюдських форм. Коли ж, та крива в країні йшла на спад, на Соловках теж легшало. Коли, приміром, в 1926 року у Польщі забито советського повпреда Войкова, то на Соловках у відповідь на це негайно ж розстріляно 100 найвидатніших в'язнів.

Перетворені 1922 року на „Соловецкий лагерь особого назначения“ Соловки за п'ятнадцять років свого подальшого існування не раз відповідно змінювали й свою назву. З посиленням терору в середині Советського Со-

юзу вони перетворюються на „Северные лагеря особого назначения“, що складаються з концтаборів, розташованих на півночі і, передусім, навколо Білого моря. Центром соловецької каторги, як і цілого „Севлага“, став Попів острів. Коли ж терор набирив ще гостріших форм, а „індустріялізація й колективізація за всяку ціну“ ставали чимраз брутальнішими, — утворюється новий величезний Біломорсько-Балтійський табір з центром на Медвежій горі, до якого Соловки включаються як 8-й відділ табору. 1937 року, за Ёжова, Соловки перетворено на „Соловецкую тюрьму особого назначения Главного управления государственной безопасности СССР“.

Така, сказати б, зовнішня історія соловецької каторги. Ці переіменування й реформи, не змінювали, звичайно, основного призначення соловецької каторги: фізично і морально нищити людину. Проте режим, як і соціальний контингент ув'язнених, за різних часів були не однаковими. Можна визначити, власне, чотири доби в історії советської каторги:

1922 — 1927 рр. — період НЕП'у
1927 — 1932 рр. — період першої п'ятирічки
1932 — 1937 рр. — друга п'ятирічка
1937 — 1983 рр. — період „єжовщини“.

Спинімося на кожному з цих періодів окремо

Перший період. 1922-1927 рр. соловецька каторга не сягала далі Попового острова і включала в себе острови Анзер, Муксольму, Великі й Малі Зайчики, Конд-острів і Вороній Острів. Управа Соловків містилась на Великому Соловецькому острові. Табор організовано за зразком концтаборів для військовополонених часів громадянської війни: з поділом на роти тощо. Ця організаційна структура соловецького табору затрималася до 1933 року. З самого початку надала вона каторзі казарменного характеру в найгіршому розумінні цього слова. Усю увагу зосереджувалось на дисциплінарній справі. На виробництво не звертали увагу, тому то виробниче значення соловецького табору за цієї доби було мізерним. Нормування праці було лише в зародку. Протягом перших трьох років існування соловецької каторги в'язні працювали, по суті, на обслуговування самих себе. Можна навіть твердити, що за цієї доби терор мав, порівняно, м'які (проти, скажемо, режиму другої доби) форми. Коли старі солов-

чани говорять за „произвол“ (самоволю), то мають на увазі звичайно 1928-1931 роки, тобто роки масового терору в Советському Союзі. Цілком правильно зауважує один утікач з Соловків, український селянин, що „в 1926-1927 роках на каторзі було дуже мало наших людей, а гіркі та пекельні муки почалися з 1928 року, коли почалася перша п'ятирічка“.*) Це саме твердить і інший словачанин, кажучи, що „в ці роки (тобто 1926-1927) на Соловецькому острові ще були тільки самі „вершки“, як кажуть комуністи“.

Справді, коли приглянемося до соціального складу соловецьких в'язнів тієї доби, то побачимо, що на Соловках були тоді: 1) високі урядовці царських часів та тимчасового уряду; 2) деякі дворяни, буржуа, священники і вчені переважно монархісти; 3) керівники та рядові учасники збройних протибольшевицьких повстань та політичних організацій доби громадянської війни і, нарешті, 4) кримінальні злочинці.

Основа маса людности, зокрема селянство, робітництво й інтелігенція, що не виступала проти советського ладу, не потрапляла ще тоді на Соловки. У той час політика безпосереднього й brutального терору ГПУ була скерована, переважно, проти одверто ворожих большевикам груп, що виступали проти советського ладу зі зброєю в руках, чи то ідейно готували ці виступи або ж провадили підпільну, спрямовану проти большевиків, політичну діяльність.

Хто з українських інтелігентів був на Соловках за цієї доби?.. Насамперед, отамани петлюрівських повстанських загонів, українські священники та незначна група української інтелігенції, що не складала зброї з часів громадянської війни. Це були ті українські інтелігенти, які вже тоді розуміли протиукраїнську суть большевицької політики. Серед соловецьких в'язнів не було ще тоді ні українських академіків, ні поетів. У той час на Соловках були невідомі солдати української революції, що не покинули батьківщини, а продовжували одверту боротьбу. Ці люди й на каторзі не приховували своєї люті супроти ворогів і знищені були при першій нагоді. Убивство Войкова і стало одним з таких приводів: тоді на Соловках полягли передусім наші отамани. Решта ж українців — в'язнів цієї доби — загинула за другої доби в історії соловецької каторги.

*) „Соловецька каторга“, ред. Є. Цикаленко, Варшава, 1931, ст. 38

Другий період в історії соловецької каторги (1927-1932 рр.) — це доба дикої сваволі. Страшна це доба. Люди, що потрапити тоді на Соловецькі острови, справді, зазнали „гірких і пекельних“ мук. Зміни в соціальному складі соловецьких в'язнів і режимі на цьому острові „жахи і смерті“ викликані були змінами у політиці Советського уряду.

Несподівано для абсолютної більшості підсоветської людности, що почала була за НЕП'у плекати надії на переродження большевизму, прийшли „вісті недобрії“ про „п'ятирічку“, „індустріалізацію“, „ліквідацію куркуля як класи“, „колективізацію“ тощо. Сталін, якого підсоветські люди до того знали мало, раптом виростає на центральну постать і висуває план першої п'ятирічки, а з нею й план ліквідації „куркуля як класи“, ліквідації всіх „капіталістичних елементів“, що збереглися ще за доби НЕП'у. „Елементи“ ці затиснуто податковим і іншими пресами. Щодня ліквідуються тисячі торговельних, ремісничих приватних закладів. Сталін задумав за найкоротший час „догнати й перегнати в техніко-економіческом отношении капиталистические страны“. Заплянував цілковиту реконструкцію господарства Советського Союзу. У плянах своїх керувався він не інтересами окремих націй, що входили до складу Советського Союзу, а інтересами світової комуністичної революції.

Найскладнішою проблемою у плануванні „соціалістичної“ реконструкції господарства СССР була проблема багатомільйонного селянства Советського Союзу, що й слухати не хотіло про комуні. Сталін і його зграя прекрасно розуміли це: вони мали досвід 1919-20 років, коли на спробу большевиків запровадити так званий „воєнний комунізм“ селянство реагувало так, що не лишалося нічого іншого, як відступити трохи назад і проголосити „нову економічну політику“.

Найбільших турбот завдавало Сталіну селянство України й Кавказу — країн, що ніколи не знали притаманної Московщині „общини“ і були завжди господарями, з різко окресленою індивідуалістичною психологією.

Сталін вирішив скрутити в'язи українському селянству, запровадивши терор у невідомих доти формах. Він негайно збільшує апарат ГПУ, створює і збільшує до колосальних розмірів армію спеціального призначення — війська ГПУ. Проводить за допомогою цих військ і

рівних покидьків суспільства перший тур „ліквідації куркуля як класу“; конфіскує майно заможних селян, відбирає землю і розстрілює чи засилає найактивнішу частину сільської людності до концентраційних таборів, передусім на Соловки.

Український селянин не хоче здобути віддати без бою. Він озброюється чим може і, під керівництвом старих та нових отаманів, знімає повстання. Але у кремлівського диктатора в цілі корпуси війська ГПУ, що нищило не тільки повстанців, а й усе живе та мертве на території повстань. „Око за око, зуб за зуб“ — і український селянин стріляє у вікно, стріляє з-за рогу. ГПУ ж розстрілює серед білого дня, розстрілює вночі, при відчинених і зачинених дверях. Україна знову запалала в огні громадянської війни.

Серед заграв пожеж і потоків крові, що її лило знову українське селянство, народжувалась нова українська провідна верства. Багато нових лицарів без страху й сумніву ставало до боротьби навіть тоді, коли не було надій на перемогу в перших боях. Сільські священники, вчителі, агрономи, лікарі, кооператори стають на чолі руху селянської маси. Саме ця частина української інтелігенції, разом з кращою частиною нашої селянської маси, зазнала найважчих репресій і гине в сутичках з большевицькими посіпаками або в казематах ГПУ.

Але перший тур „ліквідації капіталістичних елементів“ і „колективізації“ не задовольняє Сталіна. Він поширює цю операцію й поглиблює її під гаслом: „сплошної“ колективізації. „Сплошная“ колективізація була найбільшим лихом для кожного селянина, бо перетворювала його на звичайного кріпака, раба совєтчани. Поруч з колгоспами виростають плантації „совхозів“, організуються машино-тракторні станції. Сталін у найкоротший час зосереджує в своїх руках ключі від комор, де зібрано геть усе українське збіжжя, цукор, масло, м'ясо, вугілля. У його кривавих лапах тріпочеться й серце сірої підсовєтської збірноти.

Найлютіші тирани не видавали таких драконівських законів, спрямованих на „втихомирєня“ своїх підданців, як їх видав Сталін.

Рівночасно почався новий, генеральний наступ на українську культуру. „Почалися гіркі, пекельні муки“ української нації.

Зрозуміло, що за такого терору, застосовуваного головно проти України, на Соловках не тільки зростає число в'язнів, а й міняється соціальний та національний склад людності цього острова, сама згадка про який викликає ненависть і жах у кожного чесного українця.

„Перед самою моєю втечею (25. IX. 1929) (на каторзі) було вже дуже мало злочинного світу, а все селяни з України (як контрреволюціонери), а також багато українських священників і вчителів“, — пише один з утікачів.

Те саме стверджує і другий:

„За останні часи прибуло сюди з Києва й Катеринослава багато студентів. Вони розповідали, що за Єфремівську організацію (СВУ) дуже багато розстріляно; стріляли не сотнями, а тисячами, і самих освічених студентів, а ті, що прибули на Соловки, то кожен дістає по 10 років каторги“.

Прибувши до концтабору, я зустрів багато в'язнів — членів бойових, підпільних організацій. Коли процес СВУ був трагікомедією, влаштованою ГПУ, з метою розгромити український національний рух усередині країни та дискредитувати його за кордоном (бо зізнання підсудних на процесі були „зізнаннями“, продиктованими ГПУ), — то десятки, коли не сотні, тисяч розстріляних і засланих тоді селян та інтелігентів свідчать про колосальний національний протибольшевицький рух українського народу. Ніхто не може заперечити того, що саме в цей час було заарештовано третину робітників Кременчуцької махоркової фабрики, що належали до „Союзу Визволення України“. А це не поодинокий приклад.

Про розмах цього руху промовляє й такий приклад. Студент педагогічного технікуму Л-ко в 1928-29 роках вже вісім місяців сидить у спецкорпусі ГПУ в Харкові. Він, комсомолец, убив голову райвиконкому. Чому? За що? Хлопець пережив жахливі тортури, про те не говорить за що вбив голову райвиконкому. І тільки своєму тюремному другові розповідає, що вбив його за те, що той голова випадково натрапив на засідання місцевої орга-

*] Соловецька каторга. стор. 30.

нізації СБУ 1, зрозумівши, що то за засідання, пішов, щоб сповістити ГПУ. Студент, на долю якого випало застрелити голову, догнав його перед самим порогом будинку райвиконкому і всі сім куль свого револьвера всадив у нього. Л-ко так таки й не сказав, за що він убив голову райвиконкому. Зваживши на молоді літа та „незастожицьке“ походження Л-ка, йому дали 10 років. Таких прикладів можна навести безліч.

Сталін і ГПУ мали повне уявлення про становище на Україні; тому й вирішили взятися до повної ліквідації всього того, що там ожило за доби НЕП'у. Вони стали на шлях систематичного фізичного плондрування всіх активних елементів української нації, передусім її інтелігенції, докінчивши цей процес спеціально і штучно організованим голодом 1932-1933 років, який душив мільйони українців. Не один мільйон українських селян ліг у могилу завдяки цьому „підкуванню“ „батька народів“.

У той час терор на Україні набрав нечуваних розмірів. По одному тільки процесу СБУ не тільки тюрми, а всі льохи набито було українськими селянами та інтелігентами, обвинувачуваними в причетності чи то до СБУ, чи то до Українського Національного центру, або ж Української Військової Організації. В'язнями-українцями забито було советські тюрми, зокрема острів-в'язницю „Соловки“.

Щоб схарактеризувати становище на каторзі тих років, не зайвим буде навести таке свідчення одного українського селянина, правдивість якого можу ствердити своїм власним спостереженням на тих Богом забутих островах:

„До політичних призначили ротним ката Курилку, який зі своїми помічниками мордував нас три дні. Усе вчив здоровкатись. За три дні навчання вбили чоловіка з 20 прикладами. На четвертий день посадили нас на пароплав та й відвезли на Соловецький острів — Філімонівську Вітку.

„Тут зустріли нас ще краще, ніж на Поповім острові. Уперше, як виграли з пароплава, нас обступили чекісти, чоловіка з 30, і почали нас хватати по п'ять чоловіка. У ряд виставили. Взявся ротний писар перечитувати по списку. При цій перевірці був сам кат, начальник Соловецького острова, Зарін. От, кого викликають по прізвиську, — то скоріш кажи ім'я та по-батько-

ві коли хоч, щоб не був битий. То я вже дуже чатував, щоб не прослухати, але таки прослухав. Ну, було ж мені за те, що прослухав. Якби тільки, щоб було на цім кінчилося.

„Але ж тут зробилося ще гірше. Обізвався один студент Київського університету, що так карати людину советська влада не дозволяє. Катюга Зарін визвав цього студента з рядів і почав щось його питати, але що саме — не знаю. Забрав його Зарін з собою, і від Заріна він більше не вернувся, а через кілька днів знайшли тіло студента з запискою, що це „агітатор і вбивець советських комісарів“. З першого дня віддав бідолаха своє життя!

„Перевірили нас та й повели до бараків. Увели нас туди; а там люди одне на одному, що немає де й голці впасти. Пересиділи ми з дев'ятої години вечера до трьох годин ранку. У три години ранку дзвінок, — вставати та брати сніданок. Ми, як нові, цього звичаю не знали, пішли по той сніданок. Уже останніми прийшли на кухню. Показуємо кухареві дерев'яні квитки, що нам дали. Він подивився на квиток, бере черпак та й давай нам давати — кому по голові, кому по плечах. Нагодували добре! З тим і погнали на Філімонівську Вітку на прокладання залізниці в ліс, для вивозки лісного матеріалу за кордон.

„Я там працював у 1928 році. На будівництві дороги працювало всіх в'язнів 12 тисяч. Тому, що чекістам було наказано провести дорогу терміново, так там в'язнями працювали й цілу зиму. За одну зиму провели дорогу вісім кілометрів довжини; за цей час на будівництві загинуло наших братів і донців 10 тисяч, що поклали своє життя від руки злодюги, — большевицького підлизника Платонова та його допомогачів ротних та десятських. Людей на будівництві добавляли з числа тих, що навезли з України; але й свіжі люди довго не витримували, бо в середині грудня починалися великі морози. Землю копати неможливо було, бо вона замерзла на три метри вглибину. От, якось прийшов наш старий катюга Платонов подивитися, як ми працюємо. Ми йому почали жалітись, що копати землю неможливо, і, що ми вже похляли. Бо працювали ми до 12 годин ночі.

„Після зняли нас з праці, привели до бараку, показали де каптикармус. Ми одержали квитки на їжу та

по триста грамів хліба. Пішли на кухню, одержали ложок по п'ять юшки, поїли та й за тим полягали спати. Другого дня послали нас на комісію. Комісія нас прийняла так: вийшов лікар і спитав: „чи є у вас голови, руки й ноги...“ Після такого запитання лікар пішов собі геть.

„Прийшли з комісії. Повели нас знову на працю. На чоловіка 10 дають одного чекіста з рушницею. Чекіст повів нас на станцію грузити шпал. Давали на урок — на два чоловіка погрузити вагон шпал, а носити треба метрів з 70 до вагону. Так я мучився на тих шпалах місяців зо три. Як виконаєш урок, то одержиш 800 грамів хліба, трохи гнилої риби та юшки з риби, а не виконаєш, то поб'ють до смерти та ще в карцері посидиш з виходом на працю.

„За тим послали мене на лісозаготівлю. Там теж не мед. На три невільники дають по 34 деревини; треба їх зрізати з кореня, порізати по розміру на частини та ще й кору обдерти. Змучені невільники виконують цей урок, дехто за 18-20 годин; але ж мало є тих, що виконують. Коли не виконаєш день, другий, третій, то на четвертий день беруть уже на мордування. Та ще й кажуть при цьому: „Мало того, що сам не хочеш працювати, так ти ще й ходиш між в'язнями й підбиваєш їх, щоб не працювали, — може, скорше провалиться влада, як менше будем заготовляти лісу“. Ну, тут уже починаються муки! Приймаються раніш менші катувати: то киями, то прикладами, то в карцер на мокрий пісок послають; а той пісок нарочито поливають водою, щоб не можна було лягти. Після пишуть рапорт і подають до СО, а там сидить катюга Іванов. Чіпляє він агітацію поміж в'язнями чи „зрив лісозаготівлі“ і садовить на місяців два або три на „секирку“. Таке помешкання на високім місці, не має вікон, а лише щірки на дверях прорізани.

„Пороблені там жердки такі, як для курей, тільки грубі, — вдержить чоловіка з п'ять. Садовлять людей на ті жердки о 4 годині ранку, а звідти знімають о 9 годині вечора. Чотири кати так і ходять з дрюком у руках, слідкують, якщо тільки якийсь з невільників не так сидить, то зараз тим дрюком поправляє. То той, бідолаха, аж на долівку полетить. Тоді то й почнуть його вимаджувати всі чотири так, що вже

з тиждень не встає або Богові душу віддає. Іжі на добу дають: 300 грамів хліба і чашку кип'ятку, а страви туди не дають. Таку „секирку“ називають на Соловках — „будинок кари, смерти та крові“. У тому будинку віддають своє життя найосвіченіші українці. Такий будинок переїв не сотні людей, а сотні тисяч. Я, може б, не вірив, та сам перебував там п'ять днів. Мало того, що вбивають малі кати, а то й старший кат, начальник Соловецького острова, Зарін, стріляє своєю рукою.

„З філімонівської Віткки відправили мене в 13 роту, щоб там виправили, а там виправляють на той світ. Там за ротного московський чекіст, Платонов. При 13 роті є будинки, де жили монахи, і там у стінах пороблені такі шафи, що можна складати книжки. То при советській владі нарobili ще більше таких шаф і дали їм назву „мішки“. Якщо якийсь невільник чимнебудь провинився, чи думав утікати, чи відмовився від праці, чи не виконав уроків, то ротний Платонов зачинає і замикає в той „мішок“, а ключі забирає собі. Сам же він гіркий п'яниця. Як загуляє, той забуде, що посадив невільника у „мішок“ і так не приходить до них по кілька днів. Коли ж згадував і приходив, то замкнених невільників мало заставав у живих... Мерли з голоду та з холоду. Не одну тисячу невільників Платонов передувив у своїх „мішках“. Пробув я там півтора місяці, захорював на цингу, і мене відправили на Анзер-острів, де лікують хворих.

„Ну, там же й лікують! Навідували за один рік до ста тисяч на той світ. Там начальником кат Привалов. Немає того дня, щоб він не розстріляв двох-трох чоловіка. Як не стріляє, то він хворий... Був такий випадок: лежав хворий невільник полтавець, людина освічена, військова, і його лікар сподобав і хотів вилікувати; але не вдалося, Привалов підмітив, що він у пошані у лікаря. Після цього Привалов зі злости застрелив хворого з „нагана“. Прийшлося і такого надивитись.

„Пробув я на Соловецькім острові три роки і надивився на всі муки, що їх там переживали невільники. У 1928 році, в серпні місяці перевезли мене на Попів острів. Там я вже записався теслярем, бо побачив, що на загальній праці скоро загину. На теслярській праці трохи легше, — хоч на сухому працюєш. Працював на будівлі бараків та тесав шпалі, то хоч на одному місці

перебував. Уроки на лісозаготівлі більші, як на Соловецькім острові. Тут треба зрізати з корня на три чоловіка 36 деревин, і теж порізати на балки і кору зняти, щоб були чисті та білі, бо то на експорт. Скільки їх не оббілюй, то балки червоні, бо вони всі обілляті арештанською кров'ю. Від цих уроків не один утопився, не один повісився, не одного зарізав поїзд, бо кидалися під поїзд найчастіше, коли поверталися з роботи. А більш було так, що як не виконаєш уроку, то начальство в зимі стоянками на морозі, а літом на комарах, замордує на смерть; бо найголовніший начальник І-го відділу — Ногтев дав наказ — з життям того не рахуватись, хто не виконує уроку, бо тут контрреволюція робить підриб, „щоб ми не виконали лісозаготівлі“. Хто не виконує уроків, — того убивати на смерть: так наказував Ногтев. Той наказ менші кати виконували.

„Які муки робилися, аж страшно згадувати! Навіть відмовлялись невільників від своїх грошей, бо сьогодні оповістили, що прийшли гроші, а завтра стріляють за ці гроші і пишуть, що тікав. Навіть на кому була гарна одежа, то й тому не було життя: застрелювали. Одежі не дають, взуття теж не дають. Давали лапті з лика: на тиждень одну пару. От в'язні з 5-го бараку не пішли на працю, бо не було в чому, були голі й босі, а мороз був градусів. із 40. То чекісти обступили цей барак з рушницями та й запалили його. Хто пробував тікати з бараку, того застрелили. Барак згорів і в ньому спеклося 400 невільників. По цій справі приїздив для розслідування сам член колегії ГПУ і в кінці сказав: „Не хотели работать, так их нужно было сжечь“. Це був член колегії Глеб Бокій. На цьому Поповому острові така мука, як скрізь.

„1929 року, у вересні місяці, привезли нас на Май-Губу, де став я працювати на будівлі барака. Тут була теж урочна праця: на двох чоловіка призначалося покласти 70 метрів у довжину балок, на одного зробити двоє дверей. То працював я на будівлі один місяць і пішов тесати шпалі. Шпал давали на урок 10 штук з кругляка, з різаних — 20 штук. Це зимою, а літом — з кругляка 15 штук і з різаних — 30 штук. Платили на тиждень 20 копійок, 10 коп., 5 коп, 2 коп.; а раз було так, що за тиждень заплатили півтори копійки.

„Багато приходилось бачити, як везли нових невільників, і все то були невільники з України, Дону, Кубані та Кавказу. В останніх числах листопада привезли кавказців — тисяч із шість — і загнали їх у стайні, бо порожніх бараків не було; то за місяць трохи не всі вимерли від голоду та холоду. Дуже мала частина осталась у живих і їх кудись відправили. Тут прийшлося мені зустрінути одного вчителя, що вчив у Н. семінарії, сам українець, стара людина. Заставили його возити дерево з лісу; але ж ця людина не може коняки запрягти, то я йому запряг, і він, нещасний, заплакав, сів тай поїхав у ліс. А поскаржитись не було кому. Самий старший кат був Пророховський, — це начальник другої дільниці. Раз піймали трьох утікачів, що хотіли своє життя врятувати, але не почастило. Їх зловили і привели до Пророховського. Той витяг нагана і постріляв усіх трьох. Їхні тіла валялася біля виходу з тиждень.

„1930 року, 29 березня, вивезли нас на південні „командировки“, — на станцію Капісельгу. Там ми стояли в селі, і комуністи направляли селян проти нас, кажучи, що ми розбійники, різуні та грабіжники, щоб не мали з ними ніяких розмов. Тому, чуть що скажеш напроти, зараз уб'ють. А от скоро селяни переконались у брехні комуністів на тому, як побачили, що священиками возять воду, замість коней. Після того селяни перестали вірити комуністам і почали жити з нами по-братерському. Тесали ми лижі на ст. Капісельзі. Прийшлося надивитися, скільки за два місяці привезли з України людей на каторгу: чоловіків, жінок та дітей. Які ж збитки діти-немовлята наробили цим катом, що їх висилають з рідної України на північні краї?

„1930 року, 5 липня, перевезли мене, разом із іншими невільниками, на Мосельський тракт, що прокладався до границі. Нао заставили будувати бараки для невільників, які працювали на тракті. Земельна праця теж не легка: на одну людину на урок давали вивезти 8 кубометрів.

„Це була для мене остання командировка в цьому царстві. 10 серпня 1930 року я. С., М. та С. вирішили тікати з неволі. Прийшлося ходити в лісній пустелі 20 днів. Та все ж таки Господь милостивий не дав загинути в неволі, і на 21 день ми прийшли у Фінляндію“.

Коментарі до цього свідчення навряд чи потрібні.

За другого періоду в історії Соловецької каторги селянство, а надто українське, та селянська, в основному, інтелігенція становлять основну масу соловецьких в'язнів.

Для характеристики тогочасного становища на Соловках дуже цікаві матеріали можна знайти у Карла Альбрехта, що, обіймаючи свого часу високу посаду в СРСР, відвідав 1929 року Соловки, як урядовець. Дарма, що тодішній керівник „Усевлагу“ Ногтев і його підручні всіма способами намагалися замилити очі небажаному гостеві і не показати Альбрехтові справжньої сторони соловецької каторги. Навіть двох днів перебування на тих островах було досить Альбрехтові, щоб відчутись весь жах Соловків. Він пише про сотні обморожених людей, що лежать і вмирають по бараках, про надсильну працю, про погані харчі. Альбрехтові не показали існування „Секірної“ гори, не знав він про уславлений своєю дикою сваволею „6 взвод“ і 13 „исправительную“ роту, не знав про „Зайчики“ і „Валдайчики“. Йому показували тільки „хороше“ — „исправительную“ політику совєтської влади. Він був присутній на симфонічному концерті й балеті, що ставили колишні артисти і взагалі інтелігентні люди в імпровізованому соловецькому театрі, який був розвагою для місцевих соловецьких тиранів.

Коли Альбрехт зняв у ЦКК РКІ справу про режим на Соловках, московські більшовики перед цим іноземним комуністом намагалися показати, що вони не знають стану речей на острові, і обіцяли справу негайно „полагодити“.

І справді, на Соловки вирушив згодом добре знаний в СРСР Сольц: на той час сумна слава соловецької каторги досягла й Лондону та Вашингтону. Сольц звернувся до в'язнів з проханням розповісти, як з ними поводить начальство. Ніхто з опитуваних не насмівся сказати правду: всіх їх так залякувано і так тяжко мордовано за найменше слово проти великих і малих соловецьких тиранів.

Тільки тоді, коли Сольц заарештував керівництво соловецької каторги і перед всіма розстріляв п'ятьох найбільших, як йому здавалось, злочинців з помічників Ногтева, — в'язні повірили, що це комісія для полегшення їхнього становища, а не чергова провокація Ногтева, не раз перед тим практикована.

Тоді в'язні почали розповідати.

Трудно навіть уявити, який жах виявили ті свідчення в'язнів. А вони справді були неймовірні, бо змусили навіть Сольца, з огляду на інтерес всього світу до його місії, — розстріляти з сотню найвидатніших мерзотників, що, вислуговуючись перед Ногтевим і виконуючи його накази, знущалися з в'язнів.

Тоді ж таки заарештовано й самого Ногтева, цього ніби головного винуватця тих страшних порядків. На Соловках сказали, що його розстріляно. Насправді ж Ногтев опинився в московській люб'янській тюрмі ГПУ і пробув там кілька тижнів на становищі високого гостя. Незабаром його звільнено та повернено йому відібраний тимчасово партійний квиток. Ногтев дістав навіть підвищення: його призначено за керівника всіх лісозаготівельних організацій Півночі Совєтського Союзу. Практику Соловків він мав застосувати в інших місцях.

Чи змінилося ж що на соловецькій каторзі? Звичайно, змінилося. Надто в перші два-три місяці. Потім становище ще погіршало, бо, крім розстрілів, убивств і знущань з в'язнів, тепер запроваджують систему найпильнішого політичного терору, постійних обшуків, провокацій, штучно вигаданих політичних „справ“, за які на підставі свідчень, куплених за шаток хліба провокаторів, — в'язнів розстрілювано чи давалось їм нові терміни ув'язнення. Отож, нема чого дивуватися, що при цих „нових“ порядках на островах створилася ще гірша ситуація. Про неї заговорив цілий світ.

Тоді, щоб московському ГПУ й самому Сталінові виправдатися перед цілим світом, випущено згадуваний уже фільм „Соловки“. З 1931 року, коли на Півночі Совєтського Союзу опинилося не кілька тисяч, а кілька мільйонів українців, кубанських і донських козаків, кавказців та інших інонаціоналів, коли треба було виконати за всяку ціну першу п'ятирічку та ще й за чотири роки, — повстала ідея створення Біломорсько-Балтійського каналу. Настав час, коли багато тисяч людности Соловків мусили покинути їх і переселитися на материк, щоб полягти на будівництві того, на кістках в'язнів побудованого, каналу. На островах лишилася тільки незначна частина в'язнів, переважно слабих, полишених помирати, щоб збільшити число саме тоді померлих від тифу кільканадцяти тисяч в'язнів.

Серед тодішніх соловчан, що їх залишено вмирати на Соловках, і тих, що виїхали на будівництво Біломорського каналу, бачимо академіка Слабченка, професора Барбара, професора Гермайзе, М. Павлушкова, Павла Христюка, Івана Петренка, Г. Садовського, О. Березовського, Віталія Юрченка, Кліма Поліщука і багато інших.

За цієї доби на Соловки потрапила українська інтелігенція, щільно пов'язана з українськими селянами. Ми не бачимо ще серед ув'язнених ні політичних діячів совєтської України, ні тих діячів на культурній ниві, які свого часу повірили в щирість совєтського протегування українській культурі й ставились до совєтської влади цілком лояльно, доки влада та не скинула з себе маски.

Третій період в історії солов'янської каторги слід починати від того часу, коли, ліквідувавши на селі все ініціативне і національно-свідоме, Сталін вирішує поквитатися з рештою української інтелігенції та покінчити з усіма „нестійкими“ елементами в КП(б)У.

Саме тепер Сталін заходився ліквідувати всі мізерні атрибути позірної окремішності УССР. Почалося з ліквідації Української військової округи та перетворення її на Харківську і Київську. Далі, як гриби під дощем росли: „Союзхлеб“ — замість „Укрхліб“, „Союзуголь“, — замість „Укрвугілля“, „Союзсоль“ — замість „Укрсіль“, „Союзсахар“ — замість „Укрпукор“ і т. д. Негайно, за постановою ЦК ВКП(б), телеграфним наказом від 15. XII. 1932 року, русифіковано всі українські інституції на терені ССРСР, що були за межами УССР. На Україну, з особливими повноваженнями від Сталіна, прибув П. Постишев. **Почалася друга хвиля терору на тлі страшного голоду 1933 року.** Усі тюрми й льохи переповнено ув'язненими. Серед заарештованих крім селян маємо вже немалий прошарок індустриальних робітників, тих інтелігентів, що недавно ще лояльно ставились до совєтського режиму. У казематах НКВД сидить багато комуністів обвинувачуваних у націоналізмі чи троцькізмі.

Постишев приїхав з повноваженнями впень знищити націоналізм, що його на той час репрезентували вже не Грушевський, Єфремов і Ніковський, а Скрипник, Шумський, Полоз, Приходько, Михайлик і Хвильовий, — члени КП(б)У **комуністи-українці**, що одні з них всіма силами боронили бодай куду автономію України доби НЕП'у, а другі боролися за незалежну соціалістичну Україну

І для комуністів-українців настав, виходить, час, що його передчував український комуніст Еллан-Блакитний, який, вмираючи, говорив своїм товаришам: „Стережіться, хлопці, бо скоро хатла хватать будуть!“

Українські комуністи, що обіймали в совєтській Україні високі пости, з приїздом Постишева вирішили виступити ще раз супроти уніфікаційної лінії Сталіна; але в цьому змаганні мусіли або здатися на волю переможця, або ж загинути;

7 липня 1933 року застрелився, на знак протесту проти політичної лінії Сталіна, комуніст-українець, член Виконкому Комінтерну і колишній нарком освіти на Україні — М. Скрипник. Ще раніше, 13 травня 1933 року, так само застрелився М. Хвильовий. Шумський, Приходько, Полоз, Михайлик та ін. сиділи вже в казематах ГПУ. Усі щирі українські комуністи опинились у пастці й були приречені на загибель.

Сталін поставив завдання ліквідувати не тільки українську комуністичну верхівку та українську інтелігенцію, а й стерти в пам'яті українців поняття про будьяку окремішність України, про будьяку, бодай позірну, її автономність. Адже фактом є, що на той час український селянин таки знав, що він українець, що Україна мусить мати певні кордони; не дарма дядьки покликалися, що вони „до самого Петровського чи Скрипника дійдуть“.

Саме це й хотів вибити з голів підсовєтських українців Сталін. Він хотів довести українському селянинові, що Скрипник — „контрреволюціонер“, „фашист“; що Хвильовий, Гринько, Полоз — вороги народу, що всі ці українці-комуністи тільки те й робили, що продавали Україну „фашистам“ та домагалися для українського народу „капіталістичного рабства“. День-у-день підсовєтській людності твердили, що тільки Сталін, Москва, і тільки сталінці — справжні друзі українського народу.

Це був час страшного розгрому українських комуністів і всього українського, якого б напрямку воно не додержувалося. „Не треба розшукувати українських націоналістів“, — говорив один з моїх слідчих, — „досить взяти передплатників журналів „Україна“, „Життя й революція“, „Пролітфронт“ чи „літературний ярмарок“, — і я без вагання заарештую їх, бо всі вони — націоналісти. Це було в 1933 році. Що ж ті слідчі робили пізніше, коли кожен громадянин Української Соціалістичної

Советської Республіки, лягаючи спати, ждав до себе гостей з НКВД, щоб поділити долю з тими, що вже потрапили за тих часів на соловецьку каторгу.

Не дарма „сивий“, „заслужений професор університету Св. Владимира“, математик і безперечний російський монархіст, академік Граве, „страха ради иудейська“ виступив з доносом-промовою супроти найвидатнішого українського математика, академіка Михайла Кравчука, називаючи його „фашистом“ й „ворогом народу“.

Починаючи з 30-х років, ГПУ-НКВД стає організацією не тільки політичного нагляду й терору, а й установою, до компетенції якої належать усі сторони життя Советського Союзу. Віднині ГПУ-НКВД стає своєрідною державою в державі, маючи низку управ і відділів, таких самих, як і наркомати. Гідротехнічна, Шляхова, Вугільна, Цивільного і Воєнного Будівництва і т. д. і т. п. Всі ці Управи і відділи мали свої контори та інституції. Багато проєктів, важливих дослідів виконувати в'язні НКВД. Досить сказати, що Біломорсько-Балтійський канал, Турксиб, канал Москва-Волга, Байкало-Амурська магістраль, автострада Москва-Мінськ й інші важливі будівництва, аж до „Дворца советов“ у Москві включно, — все це проєктувалося й будувалося ув'язненими, під безпосереднім керівництвом ГПУ-НКВД.

Не дарма ж на тих будівництвах становили пам'ятники будівничим НКВД, як це було зроблено на Біломорсько-Балтійському каналі, де поставили (щоправда, заразно!) прекрасний пам'ятник „железному наркому“ Ягоді.*

За цієї доби, крім терору, на ГПУ покладено й господарчо-організаційні завдання. Це позначилось і на зміні в структурі Концтаборів. Стару військову структуру з поділом на роти і взводи і т. д. замінено поділом на „фалянги“, „колони“, „бригади“. Ув'язнені вже не кричали „здра“, не муштрувалися за військовим звичаєм. На будівництвах, як от, скажімо, на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, не було вже ні цих прав, ні вигаданих садистами таких кар, як соловецька „секирка“. Натомість прийшло гірше за „секирку“ нормування пра-

* Коли Ягоду розстріляли, то монумент наказано негайно зняти, а скульптора-ув'язненого, чеха, негайно спецконвоєм перекинути на Соловки тільки за те, що він побудував той монумент з паказу начальства.

ці. В'язнів не гнали вже на працю голих і босих, а взували й одягали, але на праці доводилося бути не одну, а дві й три зміни відразу. На соловках тепер тільки й говорять що про „темпи“, „ударництво“, „соцзмагання“... А водночас посилюється політичний нагляд, ростуть „дути оплати“, процвітають провокації і все те, що було характерним для тодішньої советської „воли“.

Соловецька ж каторга після 1931 року лишилася місцем перебування найбільш небезпечної частини в'язнів і частини малопридатних, переважно хворих каторжан. На острові припиняються тепер майже зовсім лісозаготівлі, ліквідується цегельня, закривається чинбарня та ливарня. Найбільше уваги у виробничій сфері на Соловках приділяють тепер сільському господарству.

І травня 1933 року, по закінченні будівництва Біломорського каналу, всіх „непевних“ соловчан і несоловчан повернено на Соловки. 1933 і на початку 1934 року на острів прибули нові в'язні — члени партії, советські письменники, підсоветська інтелігенція і т. п. — словом ті, що ще в 1929-30 рр. стояли при державнім кермі й були хоч маріонеточними, але судьями і прокурорами на показових судових процесах.

Ще коли ці неофіти були на Поповому острові, на порозі Соловків, і в тому добре ізольованому таборі осягли неабияких „успіхів“ на важкій фізичній праці, чим вихвалявся начальник 9-го Кемського відділу Ієвлев перед начальником 3-го відділу Біломорсько-Балтійського табору, — то цей останній зовсім не поділяв ентузіазму Ієвлева. Начальник 3-го відділу говорив, що його завдання — не привчати до фізичної праці цих „недострелених“, а берегти, щоб вони не втекли з табору й не зняли повстання.

Уже від цього часу на Попів острів привозили переважно політичних в'язнів, і то здебільшого інтелігенцію. Вийняток становили шахраї найвищої „кваліфікації“ та чужоземці, яких, як правило, обвинувачували в шпіонажі.

У цей час не було вже на Поповому острові „славного“ Курилки, що вимагав від в'язнів кричати „здра“ так, щоб „здра“ те чути було „за 65 кілометрів“, не палили живими людей у бараках; не ходили „дневальні“ з киями („дринами“) й не кричали „вилітай до останнього“, допомагаючи „вилітати“ „дрином“. Нічого цього

вже не було. „Дневальні“ — прибиральники бараків — були переважно милі люди — колишні священики чи професори, які всіляко дбали про найкращі умови для своїх товаришів. Мили підлоги, одержували на бригаду хліб, талони на обід. Бригадир з тих, що працюють, живучи разом з бригадою, не вимотував з людей жили режимом і працею, бо сам жив поруч, спав і їв те, що й усі; а це нагадувало йому, що той же бригадир міг завтра бути й небригадиром.

1933-1937 рр. Соловецький концтабір знову повернувся до старих своїх географічних меж (1926-1927 року), тобто не виходив за межі Попового острова, та й там був один тільки табір, „Морплав“, що правив більше за пересильний пункт, ніж за виробничий табір.

У цій добі, як і в попередній, переважну частину соловчан становлять селяни-українці, учасники селянських заколотів 1929-1932 рр. агрономи, вчителі, лікарі, письменники, поети, вчені, студенти з совєтської України.

Друга група складалась із так званих „інонаціоналів“: казанських і кримських татар — на чолі з Султан Галєєвим і Галєй Галєєвим; туркменів, таджиків, узбеків — на чолі з Ходжаєвим і Усмановим; вірмен — на чолі з братами Лебледбежанами; грузин — на чолі з полковником Яшвілі, Кікодзе та Гугунашвілі; фінів, удмуртів, східних фінів (карелів); німців — на чолі зі своїми пасторами і німцями — совєтськими діячами; білорусів — на чолі з Рак-Міхайловськими, Мятлою, Дворчаніновим; поляків — на чолі з Вишневським; кабардинців, балкарців, осетинів, інгушів, азербайджанців та інших народів Кавказу — з їх мулами і старшинами; нарешті, росіян — на чолі з академіком Флорєцьким, Пєсодьким, Пороховніковим та іншими. У цьому багатонаціональному конгломераті були й чужоземні піддані — починаючи з німців і французів і кінчаючи японцями та американцями.

Окрему категорію становили 325 люди́дів з часів голоду 1932-33 року, між ними 75 чоловіків і 250 жінок.

Оце, власне, той склад соловецьких каторжників 1933-1937 років, що я особисто мав нагоду добре пізнати.

Організаційна структура, як і в усіх совєтських концтаборах, заснована була на виробничому принципі: з тією лише різницею, що Соловки не являли в цей час

суто виробничої каторги; бо в'язні соловецькі мали надто велику кількість всіляких спеціальних приписів у своїх вироках та інших супровідних документах на них, що по суті зводило тут на рівень виробничі моменти. На Соловках було в цей час аж три „спеціолатори“. Усіх в'язнів, що не сиділи по ізоляторах, ділилося на низку категорій, які різнилися своїми правами щодо пересування та перебування на певній території Соловків. Так, була категорія з правом перебувати лише в Кремлі; з правом перебування за Кремлем, але в зоні Кремля (радіусом 2 км.); з правом пересування (у службових справах) по острову чи по всіх островах, звичайно, з конвоем; з правом плавати в межах 5 км. зони навколо острова (теж, ясна річ, з конвоем). При чому всі ці „права“ були дуже непевними; сьогодні ви маєте „право“, а завтра сидите в найглибшому ізоляторі. Найважливішим було — не потрапити, як там говорили, на „прицел“ третій частині, тобто місцевому тюремному НКВД. Якщо у 3-ої частини не було на вас інших матеріалів, крім надісланого разом з в'язнем „справи“, коли вам не «пришито» було шостого (шпигунства) чи восьмого (терор) пункту, ви могли мати деякі з цих „прав“.

На цей час, як уже говорилося вище, виробнича діяльність Соловків зводилось головню до сільського господарства. Лісгосп, Йодпром, Рибпром — були невеличкими. Там працювало мало людей. До того ж, у Йодпром, як і в Рибпром, могли працювати тільки в'язні, що мали право плавання по морю, а таких людей на Соловках тоді майже не було. Отже, все довелося скорочувати і згортати. Лишилося тільки сільське господарство, розташоване на чотирьох пунктах: 1. — Прикремлівський, 2. — Ісаковський, 3. — Муксольмський, 4. — Анзерський. Пункти ці, де працювали колись ще соловецькі ченці, розбудовано за останніми приписами агрономічної науки. Звичайно, всі вони були нерентабельними, але в умовах Півночі вони вражали гостей великими досягненнями. Досить сказати, що холмогорської породи корови (так званого „соловецького отродя“) на острові за лактацію (10 місяців) давали від 7 до 12 тисяч літрів молока. Господарство це загалом мало показовий характер й розраховано було на замилювання очей гостям.

В'язні ходили коло рогатої худоби й коней, працювали на городі та меліоративних роботах: косили траву.

Усім соловецьким господарством керувала виробнича частина управи острова. На чолі окремих відділів до середини 1937 року, як правило, стояли в'язні.

Начальником соловецької каторги був тоді заслужений чекіст Іван Пономарьов. Це був страшенний тиран, що дивився з-під лоба, називав усіх на „ти“ і з особливим притиском підкреслював, коли збирав керівників виробничої частини острова, що вони всі лише „недостреленные“. Любив серед ночі приїздити на той чи інший пункт за Кремлем. І горе було тому з керівників сільгоспу чи молочної ферми або свинарника, коли заставав його сонним: коли він, сам Пономарьов, не спить і „підкується“ господарством, то як же сміє спати цей „недостреленный!“ Був суворий і несправедливий. Викликаний до начальника в'язень ішов на розмову як на шибеницю. Був повним господарем і мав силу-силенну „стукачів“ (донощиків), так що знав про все, що діється на Соловках, краще, ніж „Третя частина“.

Після убивства Кірова режим на Соловках різко погіршав. Багатьох в'язнів посаджено до ізоляторів, багатьом продовжено термін ув'язнення, і то — не менш, як до десяти років. Створено нові ізолятори, де посилено конвой і погіршено харчування (максимум 300 гр. хліба, і крім хліба нічого); введено постійні обшуки, збільшено військову охорону. Коли за другої доби до Соловків підходили чужоземні пароплави-лісовози, куди соловчани навантажували ліс, то тепер 25 кілометрова водна зона навколо островів стала заказаною зоною не тільки для іноземних кораблів, ба й для звичайних собі човнів-баркасів карельських поморів. Простір навколо острова міновано. Міновано й фарватер до соловецької бухти, що звалася бухтою „Благополучия“. Дворазові на день перевірки, на яких в'язень мусів називати своє ім'я та побатькові, і щотижневі „генеральні“ перевірки, коли в'язень повинен був відповідати на кільканадцять запитань аж до „бабушки и дедушки“ — стало звичайним явищем. Начальник острова чи 3-тя частина повинні були мати точну інформацію про те, де перебуває кожен в'язень, що він робить і що він за „оде“. Тікати з острова стало просто неможливо. Щоправда, спроби тікати бували, але жодна з них не закінчилась щасливо.

Коли втік капітан далекої плавби Стерельговський, що з двома кримінальниками украв моторовий човен вій-

ськової оперативної охорони і зник, — їх шукало не тільки само соловецьке начальство та охорона. На розшуки відряджено навіть літаки, човни й пароплави. І через два тижні Стерельговського десь коло Коли таки пімано.

Трагічно закінчилася взимку 1933 року і так звана Анзерська втеча, коли група в'язнів з острова Анзера, дізнавшись, що море навколо острова замерзло до Літнього берега на материку (це буває раз на 50 років), — одної ночі забила начальника острова, обеззброїла охорону і, забравши лижви, подалася в напрямі Літнього берега. Але на березі її одразу ж зустрів мало не цілий полк війська НКВД з гарматами та кулеметами. В'язні з кулеметом і гвинтівками вступили в нерівний бій і всі майже полягли на бойовищі. З 40 чоловіка втікачів, до Кремля потім перевезено тільки п'ятьох.

Тікали ті, що не витримували „исправительной“ політики, не бувши навіть в ізоляторах. А в ізоляторах панував жах.

Народний учитель Борейша (з советської Молдавії), сидів у другому соловецькому ізоляторі. З неймовірними труднощами він тікає з третього поверху ізолятора і перелазить через кремлівські стіни. Потім прив'язує себе рушником до двох „баланів“ (деревин) і кидається в плав Білим морем. Це було в жовтні 1936 року, коли на Білому морі починалися шторми. По двотижневих розшуках труп утікача з двома „баланами“ був знайдений десь за сотню кілометрів від острова.

Постійні наїмки, труси, ізолятори, шпигунство, постійне чекання розстрілу, суворого ізолятора, нових і нових тортур, доводили людей до божевілля. В'язні віпалися, тонулися.

До середини 1937 року на Соловках зібрано весь цвіт української підсоветської інтелігенції та українських комуністичних кіл. Тоді в цьому концтаборі були представники найрізноманітніших політичних партій і угруповань. Тут можна було побачити і монархістів-гетьманців, і федералістів, правих і лівих с.-рів, комуністів і соціал-демократів.

„Радянська влада“, ота „радянська держава“, про яку говорив академік Кримський, що вона нагороджує всіх рівно й однаково (його самого, так само, як і його „дорога“ Грушевського), справді таки вдарувала всіх од-

наковими концтаборами. Опинившись на Соловках (чи в інших таких же значних місцях) перед єдиною для всіх небезпекою, багато з в'язнів забули про давні політичні чвари й незгоди, браталися між собою і з гірким жалем та болем думали про перейдений шлях.

Четвертий період в історії соловецької каторги слід починати з того часу, як на чолі НКВД СРСР став Єжов. Становище трудящих і підсовєтської інтелігенції України стало нестерпуче тяжким. Гіршає й без того гіркий режим на Соловках.

Уже з зими 1936-1937 року на Соловках в'язнів чимраз більше обмежували в праві перебувати за межами Кремля. Багатьох садовили до ізоляторів; чимраз частіше на острові відбуваються „фашистські“ процеси, після яких десятки людей діставали додаткові терміни ув'язнення й опинялися в ізоляторах. Тому 1937 року нікого, майже не звільнено з каторги. Всі, хто відбув термін ув'язнення, діставали, як правило, додаткові терміни по 5-10 років. Обмежено вихід за браму Кремля. У Кремлі зібрано силу в'язнів. А що всім в'язням цим не можна було дати роботу в Кремлі, то створилася група „ненаряджених“ (від слова „наряд“). Люди ці сиділи без праці, і, звичайно, одержували гіршу, голодну пайку.

Нарешті, десь 22 чи 25 червня 1937 року, зігнали до Кремля всіх в'язнів і оголосили, що віднині соловецькі острови, які досі вважалися за 3 відділ Біломорсько-Балтійського табору, перетворюється на „Соловецкую тюрму особого призначення Главного управления государственной безопасности СССР“, а в'язні зватимуться не „заключенними“ („зека“), а „лишеними свободи“ (л/с.). Обмежено право листування. У листах не можна подавати ні географічних, ні топографічних, ні будь-яких інших відомостей про життя й становище на островах; осіб же, які подаватимуть у своїх листах ці відомості, суворо каратиметься.

Через брак придатної для використання робочої сили сільсько-господарський сезон на Соловках закінчено з великими труднощами. До того розпочато роботи коло перетворення соловецького Кремля на в'язницю у повному розумінні цього слова. Почалися ремонти, перебудови. На острови привезено багато цегли та іншого будівельного матеріалу. Мали будувати за 2 кілометри від Кремля, на території колишньої цегельні, ще одну величезну

тюрму наймодернішого типу. Щоб дістати робочу силу, нове соловецьке начальство звернулося до „Белбалтлагу“ з проханням надіслати на острови „соцблизких“ — усякий карний елемент. „Белбалтлаг“, звичайно, з охотою зібрав „отпетых девочек и мальчиков“ і надіслав на Соловки (остобісіли вони там усім своїми „делами“). Коли соловецьке начальство глянуло на тих „соцблизких“, що нагадували що хочете, тільки не людей, то йому одразу ж стало ясным, що користи з них ніякої не буде. Мусіло організовувати для них спеціальний ізолятор, а через місяць з подякою повернуло „Белбалтлагіві“. Але незабаром проблему робочої сили розв'язала сама єжовська дійсність: до Соловків навезли силу-силенну звичайних колгоспників, людей, що мали менше як два роки ув'язнення. Старих соловчан тоді замкнули в Кремлі чи посадили до ізоляторів.

Крім того, щодня тепер літаками й пароплавами з усіх кінців СРСР везли на острови в'язнів, з 10, 15, 20 і 25 роками ув'язнення. Між „ворогами“ були й родини розстріляних Якіра, Тухачевського, Ягоди та інших. Були тут і якісь лєнінградські учні — зовсім діти, обвинувачувані в троцькізмі. Вони, плачучи, клялись, що не читали навіть „Уроков октябрі“ Троцького.

Багатьох в'язнів привозили з великими капюшонами на головах, які закривали їм обличчя. На грудях у такого в'язня був тільки номер. Під цим номером в'язня садовили до камери, на номер викликали. Під страхом розстрілу в'язневі заборонялося називати своє прізвище. Навіть соловецьке начальство часто не знало, хто саме перебував у його „секретних ізоляторах“. Таємниці такі відомі були тільки тим високим установам, які посиляли сюди цих живцем похованих.

І раптом, коли вже всіх було переведено на тюремний режим, несподівано наприкінці року з Соловків вивозять два великих етапи. З першим етапом покинула Соловецькі острови основна маса політичних в'язнів-українців.

Уже на материку я бачив в'язнів, що їх 1937-1938 рр. привезено на Соловки будувати і розбудовувати нову соловецьку тюрму. Вони розповіли, що 1938 року всіх в'язнів кудись вивезено, тюрму ліквідовано й розпочато будівництво воєнно-морської бази. Куди саме вивезено в'язнів, якими забиті були камери на Соловках, вони не знали.

але вивезено їх не соловецькими (Соловки мали два своїх пароплави), а якимись іншими великими пароплавами.

Готуючись до війни, кремлівські володарі вирішили перетворити соловецьку тюрму й архіпелаг на опорний пункт своєї експансії на Захід.

Так закінчила своє існування совєтська соловецька тюрма...

* * *

Подаючи далі свої спогади про українську інтелігенцію на Соловках, мушу, насамперед, сказати, що скупість наведених матеріалів про окремих в'язнів пояснюється тим, що люди ці ще й досі перебувають на терені „темного царства“. Тимчасом пишу тільки про те, що не є новиною для енкаведистів. Коли ж говорю більше, то мушу вважати, на долю цих ще й нині підсовєтських людей.

Боляче мені, що й сьогодні не можу говорити на повний голос все про наших страдників і звияжців; але вірю, що настане час, коли наша інтелігенція повернеться з тих нетрів несходиних і, оновлена духом, розповість сама про себе.

II. СОЛОВЕЦЬКІ ПОРТРЕТИ

I. ТІ, ЧІЙ ІМЕНА НЕ ЗНАЧАТЬСЯ В ІСТОРІЇ

Генадій САДОВСЬКИЙ.

Син залізничника, семінарист Київської духовної семінарії, а згодом студент Київського університету, Генадій Садовський ще на 19 році життя вступив до Української петлюрівської армії й до останнього подиху вважав себе за салдата цієї армії. Високого і стрункого, з блакитними очима й русявим чубом, Генадія знали, як молодого, але відданого справі національної та соціальної волі українського народу. Знали і поважали.

1933 рік. Дев'ятий Кемський відділ Біломорсько-Балтійського табору „Морсплав“, вечір. Лежу на верхніх нарах. Чую хтось питається про мене. Устаю, спускаюсь на підлогу, відгукуюсь.

— Це ви Підгайний? — питає.

— Я, — відповідаю.

— Ви з Харкова?

— Так.

— То ми ж з вами—земляки. Я сидів у спецкорпусі Холоднаторської тюрми. Я — Садовський.

Ми познайомились.

Генадій Садовський сидить вісім років у тюрмі. Він все уже бачив. Переміряв босими ногами Соловецький архіпелаг, побудував на славу „вампіра“ Біломорський канал, і знову на „Морсплаві“, і знову його путь на Соловки. Але він такий, як і ті незабутні дні, коли Український народ, прокинувшись, повстав. Як і тоді, скрізь і всюди придивляється, прислухається, вишукує, гуртує,

навчає, самучиться і всім, чим може і як може, допомагає за всіх умов своїм землякам-українцям. Серед сірої, одноманітної таборової юрби вишукує українців, щоб, використовуючи свій довгий тюремний досвід, навчити, як себе тримати, як дістати той гіркий шматок хліба, як серед реву, скриглення, реготу й сліз зуміти пронести душу не забрудненою.

Не минуло й місяця, як навколо Садовського створилася ціла група українців, як уже без протоколів, зборів і постанов утворилася міцна спілка, як на „Морсплаві“ відроджуються українські традиції матеріальної і моральної допомоги один одному, — у всяких умовах, повсякчасно, незалежно від території.

Одного дня нас з Генадієм, а з нами й тисячу інших, відправляють до соловецької бухти „Благополучия.“ Виконавши всі церемонії прийому, направляють з невеличкою групою на найгіршу „командировку,“ на так звані Пічуги (в північно-східному кінці соловецького острова), на найважчу роботу: видобування йоду з морських водорослів. І тут Генадій виходить з становища. Бачучи, що ми, кілька чоловіка українців-інтелігентів, напевне загинемо, — він, старий соловчанин, знаходить усе, щоб ми вибралися з Пічугів і були призначені на інші, легші, роботи, хоч сам лишається там.

Білими ночами ми довго не спали і розмовляли на найрізноманітніші теми. Я любив слухати Садовського. Любив його голос, повний, соковитий, любив його мову, запашну й насичену образами. Любив його думку ясну, струнку, сповнену поетичного надхнення. Від Генадія Садовського почув я слово, сказане вільною, незалежною, високо принциповою людиною, яка ні за що, ні при якій погоді не піде на компроміс і не визнає іншого, крім свого, Бога. А Богом Генадія була Україна — вільна, Незалежна Держава.

Тими ж ночами читали ми написану на острові книжку Генадія, прекрасну роботу в імпресіоністичному стилі, про наші національні змагання.

Часом Генадій діставав бандуру й ліричним баритонем співав історичних пісень чи якусь думу козацьку. І сьогодні постає в уяві ця задумана, симпатична постать, з кобзою в руках:

Вони ж його не вбивали,
Не четвертували. —
Вони з нього, молодого,
Живцем серце видирали.

З таких, як Садовський (а їх, забутих героїв, тисячі), большевики не видаляли серця живцем, а, як вампіри, десятками років пили з них кров.

Інколи Генадій сидів і складав пісні та грав їх на бандурі. Від нього пісень тих учились інші й співали їх нелегально на Соловках, на Біломорсько-Балтійському каналі, у всій Східній Фінляндії. З пісень цих пригадую тільки початок однієї, а другу — цілком.

Перша оспівувала замучених на соловецькому острові петлюрівських отаманів, наших борців з большевицькою навалою на Україну. Початок її такий:

Спіть невідомі,
Спіть замучені,
Спіть у мохах серед д'яків.
Шумлять сосни соловецькі
Над могилами борців.

Другу складено на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу. Вона була поширеною не тільки серед українців, а й серед інших, що там перебували. Навіть при розгromі однієї організації, що готувала масову втечу ув'язнених, фігурувала, як зразок агітаційної акції, саме ця пісня. Автора її, ГПУ так і не пощастило відшукати.

Слова цієї пісні такі:

Пікети сплять вночі,
Бори гудуть глухі,
А на кар'єрах горять вогні...
То ми — замучені,
На смерть засуджені —
Тяжкими кайлами
Б'ємо граніт.
У нас — одна сім'я, —
Ми побраталися:
Тюркмен, узбек, чечен,
Сумний грузин,
Син України,
Карельський „каймєні“,
Удмурд і чех,
Литвин і білорус.
Довбаєм кайлами,
Б'ємо ми ломами,

І шлем прокляття —
Усім катам...
І вірим — змучені,
На смерть засуджені,
Що прийде помсти час
І карі вам.

Та згодом Генадій Садовський дістається з Пичугів до соловецького Кремля, а з нього, вже за моєю допомогою,—вартовим на сінний склад сільгоспу. Довгими темними соловецькими вечорами сиділи ми і Генадій розповідав про українську національну революцію, про все, що знав, бачив і своїми руками робив, і як згоріла молодість його в боротьбі й неволі.

Ось він, молодий Генадій, звільняє житомирську тюрму, набиту тільки українцями — петлюрівцями, заарештованими Денікіним і приреченими на розстріл, бо денікінці, під тиском української армії, мали тікати з міста.

Ось він, Генадій,—воєнний комендант і фактичний керівник Житомира та Волинської губернії. Двадцятирічний юнак мусить брати на себе провід у такий бурхливий час.

Якщо ми винні — казав Садовський — що програли революцію, то не тільки ми винні, а винен і весь наш народ. Спробуйте творити нову національну Українську Державу, коли дядько на запитання, якої він національності, відповість — православної.

А проте Садовський вишукує людей, добирає кадри, організовує газету, знаходить талановитого вчителя Мамчуру і садить його за редактора, заміщує посади в урядництвах українцями, дбає про госпіталі для поранених, про дитячі будинки, і не забуває й на хвилину, що ворог не спить, що ворог працює. Викриває підпільний большевицький комітет, заарештовує й розстрілює, без милосердя і без зла, бо того вимагала справа Української Незалежності. Розстрілює навіть того, що перехристився і крикнув: „Господи, я русский человек“, бо того вимагала справа Визволення, і не було чого „русским человекам“ йти до большевицьких запільних комітетів.

А як відступили з Житомира, Садовський залишив Житомир з кількома козаками, кулеметом і автомашиною останнім, бо мав палити папери. І коли ці папери

горіли, а телефоніст з вокзалу щоп'ять хвилин сповіщав, як проходить зайняття большевиками Житомира, у цей час до кабінету Садовського вривається Микола Любченко (Кость Котко), що вже покинув армію Симона Петлюри і УНР і прийшов намовити і його зробити так само. Садовський з призирством подивився на цього „петлюрівця“, якого кілька місяців тому врятував від розстрілу денікінцями, пригадав, як жалогідний тоді М. Любченко обнімав і цілував його. Сьогодні ж, коли погіршала ситуація, цей „герой“ став перекінчиком і приходять намовляти і його.

—Я не бачу на тобі зброї, — сказав Садовський. — Геть з кабінету! Бо накажу розстріляти, як пса.—

—Ідіот ти!—крикнув Любченко і прожогом вискочив із кабінету.

До арешту Садовський весь час жив нелегально і працював у підпіллі, тоді як його товариші по партії згодом примушені були опинитись—в членах КП(б)У, і з часом ставали наркома, редакторами, прокурорами та іншими високими урядовцями совєтської України.

Минали роки. Садовський вже в спецкорпусі, вже в ГПУ. Сталось так, що його не розстріляли, а дали десять років „с заменой“. Як з хреста знята, молода красуня-дружина прибуває з далекої Волині до Харкова, доходить до кабінетів високих урядових осіб совєтської України, колишніх товаришів Генадія, плаче, просить про допомогу. М. Любченко сказав їй: „Я тоді ще казав йому, що він дурень, але він мене не послухав“.

Якось, сидючи на березі Білого моря й розповідаючи про прибуття на острів нових і нових партій ув'язнених, колишніх високих достойників совєтської влади на Україні, Садовський сказав: „Я не злостива людина і все своє життя клав і кладу за нездольну, дружню, консолідовану, пройняту наскрізь щирістю й доброзичливістю ідею єднання нашого народу, нашої інтелігенції. А втім, я не заперечував би на нашому острові зустріти Любченка. Я хотів би йому ще раз довести, що я таки не ідіот і що я двадцять літ тому робив правильно“.

Минуло тільки два роки з часу цієї розмови, і одного весняного ранку, на розводі, зустрілися Садовський і Микола Любченко (Кость Котко). Любченко зблід, підійшов до Генадія, подав руку й заплакав. Генадій обняв

його. Вони довго говорили; але про цю розмову Садовський нікому не сказав ні слова.

У 1937 році, десь у липні чи серпні, Садовський мав звільнитися, а тим часом його здоров'я сильно підупало. Та раптом з далекого Сибіру, куди втекла від репресій його дружина, надходить йому одяг і взуття. І на тринадцятому році чекають його діти й жінка. Садовський хвилюється, дуже збентежений, — він так любив свою героїчну дружину й дітей. І раптом знову — „продолжение срока“ ще на три роки.

Тихо, як злодії, увійшли до загальної камери енкаведисти, самі взяли речі, а Садовського без речей відвели в найтяжчий ізолятор.

Минуло два місяці. Вилізши на третій поверх згорілого Успенського собору в Кремлі, можна було бачити, як у добре загратованій палаті для божевільних соловецького госпіталю ходив, понуривши голову, божевільний Генадій Садовський.

Степан ЗАПОРОВАНИЙ

Степан Запорований був кремезним, присадкуватим селюком. Він був представником молодшого покоління, що лише чуло і в дитинстві пережило дні наших визвольних змагань. Молодий, активний, культурний український агроном, він, звичайно, не міг пройти не поміченим ГПУ, — і на початку 1932 року його обвинувачують в участі у військовій організації. Дістає п'ять років і потрапляє — спочатку до Казахстану, а потім на Соловки.

Було приємно бачити, що вже, коли відгреміли громи нашої революції, виріс такий Запорований, а поруч тисячі таких самих. Наполегливий, витриманий, прямолінійний, він трохи суворий і нетерплячий, але упертий і діловий, як той наш український селянин-хазяїн. Тільки тоді коли не на людях, не при ділі, тільки тоді він візьме свій зошит, щоб близькому приятелеві показати рядки, в яких вилілась його особиста трагедія, про яку намагався мовчати.

Як будете старі і над пригаслим жаром,
У надвечірний час згадаєте мене, —
То шкода стане вам, край огнища смутного,
Що мій сердечний пал зневажили колись, —

читав він із зошита.

Сидів похмурий і зосереджений. Раптом схоплювався, швиденько хапав зошит і писав. А часом підходив до колег, цікавився, розпитував, разом з усіма думав уголос про українські справи, і тоді забував про власні жалі та болі й дивився туди, далеко, за те прокляте Біле море, що замкнуло його тут, — молодого, діяльного, творчого. І знову Степан Запорований іде до свого кутка, знову хапає свій таємний зошит, щоб, з вірою в перемогу, записати:

Нехай від кулі ворога умру.
Салдатом невідомим у степу, —
Земля прийме хоч труп благословенний...

Спокоїно, повний віри в майбутнє, в себе і в силу своєї нації, Степан Запорований, кинувши погляд, сповнений зневаги й призи́рства, красивим почерком підписує повідомлення УРЧ про продовження терміну ув'язнення ще на п'ять років.

Володимир БЕНЕДИК.

Це був молодий народний учитель, — невеличкого зросту, щуплий, з чорними, як вугіль, очима, з обличчям блідим і втомленим.

Лише тоді, коли навколо себе цей звичайний сільський учитель бачив товариство і як заходила мова про Україну, — його очі горіли і він говорив так, що, справді, йняли йому віри, що він стояв на чолі величезного селянського повстання 1930 року, яке від Кам'янця Подільського поширилося до Вінниці й Києва.

Його не розстріляли тільки тому, що саме ГПУ здивувалося, як міг вирости, по суті, за советських часів такий одвертий, безоглядно принциповий, прямий і чесний ворог большевизму. І ГПУ вирішило не стріляти, а надіслати його на Соловки, але з такою характеристикою, щоб він ніколи тих островів не міг покинути.

Працював на Соловках у першому сільгоспі і був центром, до якого тяглися українські парубки — учас-

ники селянських повстань. Мав у селянських колах великий авторитет. Був за арбітра у всіх спірних справах.

Тяжко хворий і змучений, ніколи не падав духом і закликав своїх товаришів вірити та боронити віру батьків, любити свою батьківщину й ніколи не складати зброї. Любив повторювати й нагадувати, що „там, де жертви, там і перемога“; бо „не було ще жодного народу, щоб собі волю здобув без боротьби і без жертв“.

Олександр БЕРЕЗОВСЬКИЙ

Член підпільної української антибольшевицької організації „Народна воля“, він у 1926 році потрапляє в лабеті ГПУ, а вже звідти — до Бутирського ізолятора в Москві. Від 1926 до 1932 року Березовський сидить у одиночній камері — без права листування, без газет і радіо, без книжок, без жодного зв'язку з навколишнім світом. Нарешті, коли вже відчув, що може збожеволіти від такого „исправления“, — вирішив померти або добитися тюрми чи концтабору на „общих основаниях.“ Оголошує голодовку. Дуже довго голодує й досягає мети: його перекидають на Соловки, в Кремль, і лишать у Кремлі без права виходу за його межі.

В наслідок голодування, від штучного годування, в нього пересохли голосові зв'язки, і він майже назавжди втратив голос. На острові у Кремлі весь час проживав з товаришами на так званій „мансарді“ — на третьому поверсі згорілого Успенського собору. Ця камера завжди притягала увагу найрізноманітніших кіл соловчан. Тут часто можна було зустріти професора Пущенка, що цікаво розповідав про свої пригоди та мандати, соловецьких музик, артистів, художників.

Березовський, як добрий господар, міг завжди почастувати присутніх вареною картоплею з тюленьчим жиром, що невідомими шляхами потрапляли з кремлівських складів на „мансарду“; тут обмірковували різні плани, заспокоювано надто гарячих, які своєю поведінкою могли сприяти збільшенню жертв терору. Саме таку справу, пригадую, обмірковували в 1937 році, коли один нерозважний колишній голова райвиконкому захотів створити на Соловках національно-соціалістичну партію і так невдало провадив її організацію між в'язнями, що довелося закли-

кати його до порядку й негайно припинити справу, інакше його оголосять за провокатора. Це допомогло і кількадесятів голів українських селян лишилися цілими.

Березовський любив свою дружину та єдину доньку і на восьмому році тюрми одержав від них першого листа. Така подія була для нього великим щастям та радістю; і відтоді він, вірячи в своє майбутнє, клав усі сили, щоб донести соловецькі кайдани до самого краю і ще раз побачити свою сонячну Україну, за яку поклав життя.

Іван КОЗЛОВ

Він був зайдою на Україні. Власне не він, а ще його прадід, якого вивіз з Росії поміщик і оселив у своєму „південному“ маєтку. Але для І. Козлова Україна стала батьківщиною, за яку він зі зброєю в руках воював у добу революції.

Був звичайним селянином з тих, що тягнуться до легкого хліба і вже цураються плуга. Працював за писаря і за селянського адвоката. За чаркою горілки навіть про внутрішню політику, про Україну, про советську владу без комуністів, — словом, нагадував трохи Копистку з п'єси Миколи Куліша „97“.

Цей Копистка довгі роки жив ілюзіями революції, аж поки не побачив голоду 1932-1933 рр. Тоді вирішив поквитатися з більшовиками. Активний, моторний і досить грамотний, він швидко створив навколо себе велику підпільну селянську організацію, що охоплювала кілька районів на Полтавщині й Сумщині, і почав на власний розсуд повстання. Захопивши з повстанцями ешелон пшениці й роздавши її голодним, Козлов протягом двох тижнів верховодить у тих районах, перешкоджаючи будь-якій акції советської влади.

Звичайно, війська ГПУ розгромили повстання, його учасників постріляли, села спалили, а самого Козлова піймали аж через рік. На слідстві він виправдувався вченням Карла Маркса, бо десь там читав і вивчав, що „краще померти від меча, ніж від голоду“, а тому й боронив себе та своїх селян, бо все одно: хоч так, хоч інакше, а довелося б помирати. То краще померти в бою, ніж голодним рабом.

ГПУ, мабуть, подобалась така аргументація, і його не розстріляли, а дали десять років „с заменой“ і послали на Соловки.

Василько ОТЧЕНАШ

Оригінальне прізвище Василька було надзвичайно популярним на Соловках, бо цей український парубок був втіленням доброти, щирости, товариства по відношенню до однолітків.

Батько Васильків був невтомним, працьовитим хазяїном і мав добре господарство. Своему малому синові наказував любити землю і робити від рана до темна. І за це, мабуть, те господарство сплюндровано, батька розстріляно, а Василька з меншим братом, сестрою та матір'ю вигнано з хати.

Василькові було 15 років, коли місцевій владі не сподобалося, що він з матір'ю мають ще кожухи, миски та ложки; тому вирішила влада вигнати вдову вже і з другої, поганенької, хатини, яку вона сям-так з дітьми побудувала, — і кожухи з мисками та ложками забрати. Отож, як ту операцію, за допомогою міліції, голова сільради проводив, — Василько став у сіняхі, коли голова сільради ніс миски з ложками, то він його тройчатими вилами пригвоздив до підлоги, а сам вискочив у вікно і подався до лісу, чуючи позаду себе лемент і постріли.

Вдова з малими натерпілася тоді мук від посіпак-комсомольців та „активістів“. Василько, знайшовши в лісі товариша, почав потроху то одного, то другого сільсько-го „активіста“ стріляти, коли той сяде вечеряти; а як прочув, що буде облава, то кинувши обріза, сів на поїзд і поїхав, куди завезе поїзд. А поїзд ішов на Москву, то Василько й опинився аж у Москві.

У Москві парубішко називає себе не Отченашем, а Григоровичем, і дістає на це прізвище документи. Але не може втерпіти: хоче дізнатися, що діється на батьківщині, — і рідній тітці, у другому селі, пише листа. Дістає листа й від тітки. Тітка пише про великі здирства, вбивства, арешти і грабїж, що їх чинять на селах комуністи. З листа того дізнався він, що його матір вигнали з хати, а селянам заборонили її приймати; що мати викопала з дітьми під лісом землянку та там і перебуває в холоді та голоді; дізнався він і про винуватців.

Прочитавши листа, Василько поклав помститися над свавільниками. Кинувши склад, де працював, та гуртожиток, де мешкав, пішов геть аж на передмістя Москви. Там купив на Сухарівці мисливську рушницю, щоб, за її допомогою дістати наган, і їхати на Україну. Йому таки, справді, дорогою зустрівся військовий з наганом; але рушниця зрадила і, замість того, щоб дістати нагана, Василько під наганом того військового дістався до Луб'янки в Москві. Чимало зазнав мук на Луб'янці. Там було встановлено і його дійсне прізвище. Але, зважаючи на молоді роки, йому дали тільки десять років „с заменой“.

На острові Василько спочатку був „христосиком“: відмовлявся від праці, мовляв, з релігійних мотивів („ліригія не дозволяє“ — як говорив він нарядчикам і начальству); був безнадійним „отказчиком“ від роботи; пройшов усі ізолятори і здобув в очах соловецького начальства славу „урки“ чи „соцблизкого“.

Це мало не абияке значення для його дальшої соловецької кар'єри, коли він, опинившись серед української громади, став конче потрібним функціонером. Усі найважчі справи — скажімо, доставити харчі, записку, чи гроші в якийсь ізолятор, чи „спецкомандіровку“, — такі справи міг і з успіхом проробляв Василько і ніяка третя та оперативна частина ніколи й не догадувалася, що Василько може виконувати такі завдання.

Він почав учитися читати і вже в 1935 році став ветеринарним санітаром у сільгоспі; але ніколи не кидав своїх витівок. Так, наприклад, пам'ятаю, як одного разу при обшукові вночі, коли енкаведисти всіх загнали лише в білизні в куток, а самі робили обшук, — він удавав, ніби намагається заховати від обшуку свою велику чорну скриню. Коли це помітили обшукувачі і кинулися до скрині, — він, зніяковівши, тремтячим голосом заявив, що не може її відімкнути, бо, мовляв, загубив ключа. Це заінтригувало енкаведистів: вони були певні, що в тому сундуку щось є заборонене. З захопленням висадили віко з того сундука і побачили... брудні старі онучі, заіржавлені гвіздки і добре на папері намальовану дулю. О! Це була картина, гідна пензля художника! А ми всі мали задоволення хоч такими дрібницями досадити нашим гнобителям.

З українським етапом 1937 року покинув і Василько соловецьку каторгу.

Олександр НАВРОЦЬКИЙ.

На Соловках завжди було багато агрономів-українців.

Згадаю найстаршого з них віком — Олександра Навроцького, що до арешту був головним агрономом новоутвореного „Союзсахара“.

Великий спеціаліст, вихованець Київського політехнічного інституту, він усе життя віддав роботі коло землі і, прибувши на Соловки, мусів посісти посаду керівника соловецької сільсько-господарської частини. Був прекрасною, вдумливою, доброю людиною, непоганим дипломатом і вмів навіть Пономарьову довести правильність того чи іншого заходу котрогось з керівників сільгоспів чи агрономів. Тим рятував людей від усяких нагінки. З його приходом, скрізь, де тільки було можливо, працювали на легких чи канцелярських роботах лише українці, хоч сам Навроцький ніколи ні перед ким не підкреслював, що він українець, чи дбає про своїх.

Як прийшли конвоїри забрати старого до ізолятора, він склав речі, дістав люльку і, закуривши, промовив: „Так мені, старому дурневі, й треба, щоб знав, за що двадцять років служив“.

Іван БОЙКО.

Іван Бойко, агроном з Полтавщини, якось сказав мені, що був у Петлюри сотником, але просив нікому про це не говорити, бо, мовляв, припиють ще один пункт. А тих пунктів п'ятьдесят четвертої статті він має і так чимало.

Був добрим агрономом, великим організатором і не-всипушим господарем. Здавалось, що за працею навіть забував, що він в'язень, а коли лишився на самоті чи з приятелем, починав згадувати про Лохвицю, Пирятин, Лубні. Тоді нехай хоч горить усе соловецьке господарство, не повів би й пальцем.

Хороший товариш, він часто-густо з агрономами Сапожниковим, Арсененком, Лашкевичем та багатьма іншими, прізвища яких я вже забув, чимало робив для поліпшення побуту та харчування соловецьких в'язнів. Єдина його хиба — надмірна обережність. Але тут на допомогу приходили Отченаші, Погрімчуки, Козлови, які всі операції щодо транспортування, переховування тощо пророблювали якнайкраще і за соловецькою традицією всіма силами один одному і всім разом допомагали і, таким чином, підтримували життя соловчан-українців.

2. ДЕРЖАВНІ І ПАРТІЙНІ ДІЯЧІ СОВЕТСЬКОЇ УКРАЇНИ.

Вчора вони ще були в розкішних апартаментах різних установ советської України. А сьогодні блукають вони коло Успенського собору в соловецькому Кремлі — голодні, обшарпані, уполічені. Доля їх тяжча ніж у багатьох інших в'язнів. Намагалися вони зберігати душевну рівновагу, але більшість тяжко страждала. Дехто з них справді не знав, куди йому голову прихилити й що робити,

Подамо кілька портретів.

Микола ЛЮБЧЕНКО

Перед нами Микола Любченко (літ. псевдонім Кость Котко). Свого часу на советській Україні обіймав він високі посади.

Сірого ранку з'явився він з групою новоприбулих українських комуністів на „розводі“ коло північної брами Кремля. Тут, у перший же день, зустрів свого давнього товариша часів революції, потім непримиренного ворога, Генадія Садовського. Тяжка це була зустріч...

З першого ж дня пішов Кость Котко на сільсько-господарські роботи. Мучився він тут тяжко, аж поки з моєю й інших товаришів допомогою не став за вагара на взових вагах. Там, сидячи в кабіні, новоявлений вагар розповідав чимало цікавих справ і не раз провадив зі мною дискусії на політичні теми.

Мушу сказати, що Любченко, опинившись на острові, від самого початку тримався осторонь від української громади. У розмовах зі мною, він завжди обстоював „генеральну лінію“. Саме цим Любченко відбився геть

від української громадськості і, як я помічав, шукав спільників між всякими російськими і міжнародними покидьками, людьми, що „страха ради иудейська“ і на Соловках старалися бути правовірними.

Остаточо Любченко порвав з українською соловецькою громадкістю після інциденту з Степаном Запорованим, київським агрономом, якого він назвав у присутності цілої камери фашистом і петлюрівцем. Той же, не довго думаючи, ударив його по фізіономії, промовивши: „Це я тобі не за це, а за інше!“.

Звичайно, цього інциденту ні Любченко, ні хто інший не розголошували, і в мене немає ніяких підстав думати, що Любченко в цьому випадку провокував Запорованого. Він дуже страждав від самотності та сумнівів.

Ще до самогубства — Панаса Любченка — то М. Любченко якось нарікав на нього. Після смерті П. Любченка становище Миколи Любченка ще погіршало. Його почали викликати до третьої частини. Тепер остаточно розвіялися надії на швидке звільнення з Соловків.

Страшенно ненавидів Постишева. Коли у „Правді“ з'явилася перше замітка, спрямована проти Постишева, Любченко, читаючи газету, веселенько виспівував імпровізовану пісеньку:

..... Проміння в очах:
Павло Петрович Постишев
Уже на Соловках.

Називав його не інакше, як „мальчиком для битья“. Так само недолюблював і Петровського і натякав на те, що й Петровський сприяв його арештові.

Любченко вихваляв Лазаря Кагановича, у якого він був за секретаря, коли той очолював Ц. К. КП(б)У. Між іншим, Любченко розповідав, що за тих часів Володимир Винниченко ніби знову не раз звертався з проханням про дозвіл повернутися на советську Україну. І коли Каганович запитував Любченка, яка його думка про це, то він категорично заперечував, і дозволу Винниченкові не дали.

Одинокий і засмучений, жив він в Кремлі. Здається, єдиною для нього утіхою була його родина, а надто маленький син, якому писав предовгі листи-вірші, як і

завжди російською мовою. Та й така поведінка не врятувала Любченка, і він виїхав з Соловків разом з багатьма українцями.

О. ШУМСЬКИЙ

Олександр Шумський — потрапив на північ тоді, коли Сталін криваво перекреслив не тільки його ідеї, але так само знищив всіх його однодумців і товаришів.

Олександр Шумський в добу визвольних змагань був центральною постаттю серед тої лівої — „боротьбістської незалежницької“ групи, що виступила проти Симона Петлюри і УНР, стала на позиції УСРР і прагнула створити та розбудувати незалежну соціалістичну українську державу. Він же був ініціатором та надхненцем створення УКП (Української Комуністичної Партії), що мала бути одинокою партією, яка репрезентувала би Україну.

Коли пізніше, вже 1926 року, в Політбюро КП(б)У розпинали Шумського і дорікали йому, що він есер, то він відповідав: „У мене, крім боротьби за класове та національне визволення робітничої класи з селянством, ніяких інших традицій не було. Від цього я протягом своєї революційної діяльності, починаючи з 1919 року, ані трошки не відступав. Ні від чого в своїм минулім я не відмовляюся і вважаю, що боровся так, як належало большевиків-ленінців за умов української дійсності, хоч не був тоді ще в партії Леніна. Я від цього (минулого) не відмовляюся, навпаки, горжусь своїм минулим“.

Але Політбюро ленінізм Шумського могло легко відкинути, бо Шумський:

1. Створив УКП в протизагугу КП(б)У, і КП(б)У називав, не інакше як, „організацією московських окупантів“ та вимагав її ліквідації.

2. Протиставляв Радянську Україну — Радянській Росії та вимагав створення окремої Української Армії і виводу окупаційної армії з України; вимагав повної господарської та культурної незалежності для України.

3. Російських комуністів і ВКП називав „носіями російського шовінізму“.

4. Називав українських комуністів, що підтримували КП(б)У, — „зрадниками“, „ренегатами“, „презреними малоросами“ та вважав, що комуніст українець в КП(б)У дійсно почуває себе за пасинка в партії.

5. Вимагав найвищого темпу українізації та цілком підтримував все, що тільки було спрямоване проти уніфікаційної політики Москви.

6. Нарешті його діяльність спричинила розлам КПЗУ та диференціацію українських комуністів на — комуністів-патріотів і комуністів-прислужників.

І чи на партійній, чи культурно-освітній ділянці працює Шумський, чи в ролі судді чи в ролі Наркома Освіти, він завжди провадив свою лінію — лінію боротьби за незалежну соціалістичну Україну, і за ці ідеї і за цю діяльність Шумський опинився на півночі.

Я зустрів його 1933 року, власне, не на самих Соловках, а, так би мовити, в передпокою Соловків — на Поповому острові, де був порт, що звався „Морсплав“. На тому „Морсплаві“ Шумський користувався з політрежиму, але був під пильною охороною; міг проте розмовляти з усіма ув'язненими, хоч до того не виявляв жодного інтересу. З в'язнями, навіть колишніми видатними партійними діячами, говорив мало і висловлював гадку, що їх, очевидно, посадили не випадково, бо вони, мабуть, таки справді контрреволюціонери. З того ж таки „Морсплаву“, особливим конвоем відправлено його до Москви, і я більше вже його не бачив.

СОЛОДУБ.

Посада уповноваженого наркомату закордонних справ на Україні трохи нагадувала посаду наркома пошти й телеграфу в Москві, яку, як правило, давали тим, хто потрапляв у неласку. За цією посадою нарком сподівався розстрілу, тюрми чи, в кращому разі, виходу з тиражу. На Соловках був один уповноважений „нарком-заксправ“ — Солодуб, що прибув туди наприкінці 1933 року.

Солодуб, старий член партії, і свій арешт пов'язував з внутрішніми, так би мовити, сімейними, партійними інтригами, а не з загальною політикою. Користуючись з „політрежиму“ і маючи відносну волю на ост-

рові, Солодуб, передусім, заходився аналізувати другий п'ятирічний план господарчого розвитку СРСР. З усією серйозністю намагався він доводити нам, що коли той геніальний план здійснять, то й соціалізм у Союзі буде здійснений.

Треба сказати, що піде в Союзі не було такої, справді, всебічної політичної школи, як на Соловках. Це була своєрідна соловецька академія, з якої виходили люди вже з ясними головами. Кинуті в страшні умови острівної тюрми люди починали таки усвідомлювати, „хто вони, чії сини, яких батьків, ким і за що закуті“. Далі, поступово, з болем і важкими моральними муками засуджували пройдений шлях; перекреслювали своє минуле, народжувалися знову і всі сили клали на збереження свого життя, щоб, як прийде час, виправдати себе в очах свого народу.

Такий, приблизно, шлях пройшов і Солодуб. Він почав з аналізу п'ятирічного плану, захоплювався стахановським рухом і, нарешті, прийшов до зовсім інших висновків. Живучи спочатку окремо, поза Кремлем, він кинув той свій скит і пішов між люди, в Кремль. Чим довше жив на острові, і чим більше виявляла себе показнішою сталінська політика, тим більше наближався Солодуб до української соловецької громадськості. Він поділяє болю її. Ця талантовита, повна сил і ініціативи, людина поступово знайшла себе. У Кремлі був завжди одягнений у своє, чисто голений, а манерами своїми нагадував військового. Від 1937 року брав жваву участь у справах української соловецької громади, входить у саму гущу соловецьких українців.

Семен СЕМКО.

У невеличкому скиті, Філітоні, в окремій кімнаті, самотньо жив Семен Семко, колишній ректор Київського університету, пізніше голова Українського Центрального Архівного Управління. Поруч його жив колишній архієпископ Харківський і Полтавський—Воскресенський, та кілька священників. Проте, Воскресенський і ті священники були Семкові цілком чужими людьми і з ними він не мав жодних стосунків. Він, як і Солодуб та По-

лоз, користувався з політрежиму, отож мав у своєму розпорядженні час і можливість думати та передумувати.

Ми зустрілись, як давні добрі знайомі. Одразу ж сказав, що він, власне, не дивується, чому я на Соловках: бо мені, мовляв, сюди давно слалась дорога, ще за його ректорування, коли мене звільнили з університету; але чого він тут, разом зі мною, — над цим він думає.

Тоді я йому відповів, що він так само „по закону“ на Соловках, бо: а) він українець, б) колишній член партії українських есерів, що перейшов потім до КП(б)У, в) що він не хотів мене виганяти з університету і зробив це під тиском спецвідділу, г) що мені відомо кілька подібних справ по університету і, нарешті, д) будучи головою Укрголовметодкому, а пізніше Укрцентрархіву, завжди провадив українську лінію. Не думаю, що мої аргументи справили на нього враження, бо лишився Семко смутний і розгублений, а закінчуючи розмову сказав: „Якщо все те, про що ви говорите, є істина, то тим гірше для фактів; а я думаю, що це, мабуть, не так“.

ПОЛОЗ.

Колишній нарком фінансів УРСР, Полоз на острові прибув децьо року 1934 і, від самого початку аж до другої половини 1937 року, перебував на території невеличкого скиту, що звався „Амбарная“. Тут жив під суворим наглядом разом з відомим українським комуністом і політичним діячем Приходьком. Користувався з так званого „політрежиму“. Отож, мав право не працювати і одержував, встановлений законом для такої категорії в'язнів, раціон. На „Амбарную“ нікого, звичайно, не допускали. Тому в Кремлі висока, сутуловата постать Полоза, поруч з Приходьком, з'явилася лише після перетворення Соловків на „Соловецькую тюрму особого призначення Головного управління государственной безопасности СССР“.

Відчуваючи на собі погляд не одного провокатора, Полоз тримав себе дуже скромно, ні з ким не приятелював, був обережним, неговірким. Саме в той час на острові лютував страшний терор. Тож немає нічого дивного, що обережний Полоз мусів бути стриманим. Про-

те, з усього того, про що він говорив чи натякав, можна було зробити висновок, що цей український нарком нічим не різнився від тих, що почали свою політичну діяльність як есери, (соціалісти — революціонери), потім перетворились на боротьбистів та укапистів і опинились нарешті в лоні КП(б)У.

Стоячи, як і інші, при кермі так званої союзної держави, Полоз намагався все, що можна, утримати в своїх руках і коли-не-коли чинити хоч скромний опір зазіханням Москви та добивався від неї тих чи інших поступок для України. Москва ж, зважаючи на внутрішню та зовнішню ситуацію, мусіла ті вимоги якоюсь мірою задовольняти.

Це ж він, Полоз, разом із Скрипником заперечував проти заведення єдиного всесоюзного земельного наркомату і видання єдиного всесоюзного земельного закону, — мотивуючи тим, що видання такого закону перечить конституції СРСР. Це ж він разом з іншими домагавсь максимальних кредитів для України. Усі ці настрої Москва відповідно фіксувала, аж доки 1938 року не заходилась вперть нищити стару гвардію українських комуністів.

Іван ПЕТРЕНКО.

Івана Петренка, колишнього уповноваженого наркомату закордонних справ на Україні, серйозного економіста, спершу соціал-демократа, а згодом і комуніста, я зустрів уже наприкінці його соловецької „кар'єри“, бо року 1936 він кінчав уже свій десятирічний термін ув'язнення.

Походив він десь з Переяслава, дуже хотів хоч на тиждень по звільненні поїхати туди і дізнатися щось про дружину, яку було так само заарештовано і з якою він утратив зв'язок. Та бажання ці не здійснилися, бо Петренкові довелося місяців зо три пересиджувати свій термін, поки Москва не вирішила його звільнити з тюрми, перетворивши на трудоселенця в межах східньої Карелії, але не нижче від 64 паралелі північної широти. Про свою „справу“ він не розповідав, але сидів за „шпіонаж“, хоч ніколи звичайно шпіоном не був.

Цікава це була людина. Освідчена, з ясною політичною концепцією. Виглядав страшенно втомлено і змучено. Говорив якимось про колоніальну залежність совєтської України від Москви і шкоду, заподіяну від неї українській економіці. Лишилося враження, що ця людина була не на Соловках, а в центрі політичного економічного життя Совєтського Союзу. Соловецькі українці щиро раділи, коли він кидав соловецьку каторгу.

Юрій САМБУРСЬКИЙ.

На Бутирському тюремному вокзалі познайомився я з Юрієм Самбурським, на той час літньою людиною. З розмови виявилось, що його, як і мене обвинувачено в участі у мітичній підпільній організації „Союз Кубані і України“. Сміялись ми з цього продукту творчості ГПУ.

Юрій Самбурський до арешту репрезентував український совєтський уряд в Москві, коли мова заходила за культурно-національні справи української меншості в РСФСР. У самій Москві до нього могли удаватися й удавалися українці. Коли ж 14 грудня 1932 року, за постановою ЦК ВКП(б), ліквідовано всі українські інституції на території РСФСР та інших совєтських республік, а на Україну надіслано Постишева, — незабаром заарештовано й Самбурського.

Тоді ж заарештовано й усіх професорів та доцентів Благівіщенського українського університету („Зелений клин“), Краснодарського інституту, Педагогічного технікуму в станиці Полтавській (на Кубані), Білгородського педагогічного інституту (на Курщині). Одночасно посаджено до в'язниці й співробітників багатьох середніх та вищих українських учбових закладів, видавництв, музеїв тощо, заснованих заходами Миколи Скрипника на колонізованих чи здавна належних до України, але навмисне одірваних від неї Москвою, землях.

Юрій Самбурський дивився на речі тверезо. Був свідомим українцем, але на свою минулу діяльність дивився, як на справу, що всеж була корисною українській нації. „Я знаю, — казав він, — що майбутні покоління судитимуть, і може й прокленуть нас, українських комуністів. Але те, що, навіть за тяжких умов, в які ми

і наш народ потрапили, — ми чи наші проводирі вже на сьогодні, з погляду національно державного, зробили для нашої нації, є більше, ніж зроблено за всі минулі 200 років”.

Якось, ще сидючи в „Крестах“, він говорив: „Я, голубе, вже старий. Як заженуть на Соловки, — все одно загину. Коли хочеш, тікаймо за кордон.“ Ми почали обмірковувати цю справу; проте в Ленінграді здійснити це було неможливо. Коли ж нас привезли до Кемі, то ні я, ні він не могли стояти на ногах, бо були замучені голодом і „исправительним“ режимом ГПУ. Тим часом сталося так, як передбачав Юрій Самбурський: він тяжко занедужав і весь час лежав у Соловецькому госпиталі. Пробув на Соловках до кінця 1937 року і його хворого вивезено разом з українським етапом. Та проте, не було жодної української акції на острові, щоб він нею не цікавився. Доклав усіх сил, щоб і в такому стані бути корисним товариству.

МИКОЛЕНКО.

Керівник одного з секретарів Головного управління науковими установами, а згодом директор Київської Всенародної бібліотеки, Миколенко на Соловки прибув 1935 року і відразу виявив себе, як порядна, чесна, культурна й діяльна людина. Не знаю, як він поводив себе в НКВД, але на острові він з самого початку був у центрі всіх подій української громади і не раз починав цікаві дебати чи був ініціатором громадської акції.

Веселий, він і на Соловках підтримував добрий настрій серед товариства, бо вірив, що все буде добре.

— Майте на увазі, — говорив він, — ви стоїте, товариші, на найкращих позиціях. Бачите, які діла творяться в нашій славній Україні. Там і землячки і приятелі наші свої руки — сьогодні прикладають. А прийде час, я певен, що він буде, прийдуть нові люди і запитають: „А що ви, товаришу, робили тоді й тоді?“ Тоді ви спокійнеенько скажете: „Тоді я сидів на Соловках; а те що я робив до Соловків, то вже спокіював і маю перед батьківщиною пові, в чесному бою здобуті заслуги“. Проживете ви собі спокійно свій вік, а як помрете, то про вас ще й некролога Жора Шку-

рупій віршами напише. Звичайно промови такі підтримували серед нас добрий настрій і на якийсь час ви-кликали жваві розмови, іноді співи.

Роман ЗАКЛИНСЬКИЙ

Найскромнішою постаттю між цими українцями на Соловках був Роман Заклинський, директор Київського історичного музею імені Шевченка. Він прибув на острів десь р. 1935 чи навіть 1936. Живучи в першій колонії, якийсь час працював у лісі, а згодом дістався на сільсько-господарські роботи і жив у третій колонії. З того часу якось почав більше виділятися серед української громади. Був надзвичайно змучений та разом з тим заклопотаний власним життям, переглядом і переоцінкою власних позицій, вірувань та уподобань.

Закінчуючи спогади про колишніх партійних вождів, що опинились на Соловках, мушу сказати, що всі ці люди далеко більше страждали по нетрях соловецьких, ніж ми, непартійні.

Треба було, справді, переглянути свої позиції, зважити минуле і обрати новий шлях життя і боротьби.

Це найбільше хвилювало названу категорію соловчан і я мушу сказати, що наші українські комуністи в переважній своїй більшості зайняли позицію української національної демократії, оборонців прав Українського Народу.

4. УКРАЇНСЬКІ НАУКОВЦІ І МИСТЦІ.

Євген ШАБЛЬОВСЬКИЙ.

Із совєтських „бівших“ скороснідих можновладців, що наряджалися в тогу учених і потрапили потім на Соловки, треба назвати Євгена Шабльовського. Про попередників Шабльовського Щедрін якось сказав: „О сем умолчу: в'їхав на белом коні, сжег гимназію и упразднил науки“.

1932 року, коли захиталось становище Скрипника, а большевицький наступ на Україну розгорнувся на всю силу, з „небитія“ з'явився Шабльовський і в царині Шевченкознавства став зіркою першої величини. Високи посади, директорське крісло в інституті Шевченка усе дістав автор останнього большевицького „откровєнія» про Шевченка, того Шевченка, якого „жалюгідні націоналісти Ефремов, Гермайзе, Грушевський, Ніковський, Яворський, не говорячи вже про інших, так скривдили і з фальшували“. Ця зірка зійшла тоді, як я вже був на порозі ГПУ. Тож, про діяльність його знав тільки з вуст наших людей. Один з моїх приятелів — І.Д. про нього згадує так:

— Перед виборами нових академіків до Української Академії Наук у вестибюлі конференційної залі академічного будинку. (Київ, Володимирська 56) було зроблено виставку наукових праць кандидатів, що їх різні організації рекомендували в академіки. На виставці фігурували праці і проф. Шабльовського, що склалися лише з 2-х газетних статтів („Пролетарська Правда“) про Шевченка.

— Науково-Дослідчий Інститут української мови при Академії Наук або Інститут Шевченкознавства до того

часу, як і пізніше, постійно і систематично розгромлювався, його керівників-науковців, завжди обвинувачувало в націоналізмові і арештовано. Дійшло до того, що вже не було з кого призначати керівників, а керівники мусіли бути з ім'ям академіка. Тож на цей раз ліпшого вченого, „свого чоловіка“, не знайшлося, як проф. Шабльовський з двома газетними статтями.

— Оглядаючи цю виставку з групою науковців, я особливу увагу звернув на праці Шабльовського. Пригадую, тоді була розмова: „Всерівно і Шабльовського, який би він не був просовєтськи настановлений і новоспечений академік, за деякий час заарештують, бо ж бути керівником інституту української мови, потрібно всетаки бути українцем, любити свою працю і дбати про розвиток української мови, а цього було досить, щоб стати „націоналістом“ і „ворогом народу“.

Так воно і сталося. За деякий час Шабльовський, як і його всі попередники по цьому інституті, опинився на заслання.

Шабльовський був наївною людиною; для того, щоб жити, і то добре жити, їсти „огромний академический паек“ — треба, насамперед, бути не українцем. Але, на нещастя Шабльовського, у паспорті його зазначилось, що він українець. Тому, як підпис „учений“ І. Стебун, (наступник Шабльовського). — Шабльовський мусів лишити директорське крісло й прибути на Соловки.

Був так спантеличений подіями, що так і не прийшов до пам'яті й виїхав з острова з очима здивованого ягняти. Може Бог дасть, що там, на тих ще не сходимих нетрах Воркути, Шабльовський усе передумає, зважить і стане жити й працювати на користь батьківщини.

Академік Матвій ЯВОРСЬКИЙ

Історик України, „марксист“, Матвій Яворський потрапив з Галичини на Наддніпрянську Україну р. 1918, коли прийшла туди німецька армія. Згодом, опинившись у большевицькому оточенні, перейшов на совєтську платформу, а пізніше став навіть, так скажу, офіційним партійним істориком України. Був академіком.

Як член компартії, М. Яворський обіймає в со-
ветській Україні високі посади. Коли ж більшовики по-
чали нищити українську культуру, потрапив до тюрми.

1930 р., підчас партійної чистки, на зборах Яворсь-
кому було з документами в руках доведено, що він був
офіцером австрійської армії і служив там у військовій
жандармерії. На Яворському поставлено хрест. Незабаром
його заарештовано і заслано на Соловки.

У соловецькому Кремлі ми зустрілись як давні
знайомі, хоч у Харкові майже не знали один одного.
Яворський цікавився, що робиться серед українських
істориків. Коли я йому сказав, що 1932 року не надру-
ковано жодної наукової роботи з історії України, він
сказав, що тут немає нічого дивного, бо фактичний роз-
гром української історичної науки почався ще з осені
1929 року, після першої конференції істориків-марксі-
стів у Москві. Він цікавився, як розцінюють його схему
й погляди на різні проблеми української історії. Я від-
повів йому, що на критиці його праць вже заробили не-
абиякий капітал Рубачі і вже з ними. Потім розповів
йому, що вже з 1931 року, на вимогу культпропу ЦК, до
програм курсу історії України, де ще цей курс читалось,
заведено спеціальну тему „Яворщина“. Звичайно, з цією
темою мучився і лектор і його слухачі; бо починати
„Яворщиною“ (темою цілком історіографічною) читання
курсу історії України слухачами, які не знали історії
України, а тим більше української історіографії, було
просто неможливо.

Підчас цієї розмови, я помітив, що Яворський раз-
у-раз діставав з кишені маленькі шматочки хліба і їв. Він
якось ненатурально зиркав на свої нари. Мені стало
ясно. У Яворського була психоза голоду. Уся соловець-
ка громада лікувала його. Ми приносили, що мали з їжі,
і Яворський їв, а що не з'їдав, ховав у приголовку нар.

Минуло щонайменш шість місяців, поки вчений ви-
дужав. Зрозуміти це може тільки той, кому доводилося так
тяжко і довго голодувати, як тяжко і довго голодував
Яворський.

Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї люті
і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало со-
вети й Москву, як Яворський. Він ніколи не цікавився,
як виглядає, ходив завжди неголений, у ношеному ро-
ками „бушлаті“ та черевиках фасону „Москва — Менськ“.

Ніколи і нікого не просив, нічого не домагався, бо-
дай тих вигод, які можливі були хочби в умовах Соло-
вків. Завжди працював на загальних тяжких фізичних
роботах. Приходячи на працю, працював самотньо, ні з
ким не розмовляючи. Ніколи не цікавився нормою, —
працював до повного виснаження. Коли якось запитали
його, чого він так заподатливо працює, він відповів: „З
люті“. І це була щира правда.

Пригадую, як одного разу, зважаючи на те, що
Яворський систематично перевищував норми, якийсь
„воспитатель“ записав його, бородатого професора, на
„красную доску“. Треба було бачити Матвія Івановича,
коли він побачив своє ім'я на цій скрижалі „чести“, до-
слести й героїства“. Зблід, затрясся всім тілом і про-
жогом кинувся до тієї скрижалі та одним махом витер
своє прізвище. „Хто це написав? Я вам поспіаки, блюдо-
лизи напишу!“ — лементував Матвій Іванович і подався до кім-
нати „воспитателя“. Годинами сидів понуро і не говорив
ні з ким ні слова. Раптом зскакував, діставав грубий зо-
шит і писав. Усе написане на острові стосувалося
тільки проблем буття української нації. Він розробляв
схему історичного процесу України, працював над за-
гальними проблемами соціології та філософії історії. Це
був давній і нестерпний ворог всього московського.

Найкращою ілюстрацією ставлення до Москви і до
більшовизму була його відповідь на питання, що стоя-
ли в анкеті підчас всесоюзного перепису людно-сти Со-
ветського Союзу (здається на весні 1937 року). Анкета
першого перепису була досить широка. Коли Яворсь-
кого запитали про його підданство, він сказав: „Можете
записати китайське, малайське, чи яке ви хочете, тіль-
ки не московське, не советське“. На питання, чи він
віруючий і до якого віровизнання признається, — відпо-
вів, що віруючий і визнає автокефальну церкву. На пи-
тання про партійну належність відповів, що мав неща-
стя належати до найжалюгіднішої у світі комуністичної
партії і вважає це за свій великий злочин.

Звичайно, після кожного такого експесу Яворський
зникав з обрію на один-два місяці в найтемніших льо-
хах під „білим Домом“ (будинок управління і „третьої
частини“ Соловецького острова.) Та ні голод, ні підва-
ли, ні вправність соловецьких жилищників не могли

зломити духу людини, яка вважала себе за того, що завинив перед своєю нацією. Він щиро покутував свій гріх, підносячи голос за розп'ятий народ в оборону України.

Наближався кінець терміну ув'язнення. Яворський і тут лишився вірним собі. Незадовго перед кінцем терміну пише свого славетного листа Сталінові. Лист у копії (нелегально, звичайно) читала вся українська колонія Соловків. Через „третю частину“ лист мав потрапити до рук адресата. Лист був короткий, але грізний. Це був вбивчий винувальний акт, складений українською нацією, в особі свого вірного сина, супроти Москви. Свій лист Яворський закінчував тим, що зрікався права звільнитись з тюрми доти, „доки Україною будуть правити Сталін з москалями“.

Як тільки листа цього передано до „третьої частини“, того ж вечора Яворського посадили до ізолятора, а через два-три тижні йому оголосили, що „по рассмотрении архива — Яворського, срок заключения его надо продлить на пять лет со дня оглашения настоящего постановления“.

Матвій Яворський просидів в ізоляторі до листопада-грудня 1937 року. Вивезено його з острова з великим українським етапом до „спецтабору“ в напрямі Ухта-Печора.

Після останнього інциденту з листом до Сталіна хтось з соловчан сказав: „Якщо Матвію Яворському не сужено було красиво жити, то, напевне зумів він прекрасно померти“.

Академік Степан РУДНИЦЬКИЙ

Коли я пригадую українську інтелігенцію на Соловках, — у моїй уяві встають: передусім письменники, поети, історики, філологи, агрономи і тільки потім — геологи, географи, медики, видатні інженери. Це не випадково, бо головну масу ув'язнених видатних українців-інтелігентів становила категорія так званих „інженерів душ“.

Серед найвидатніших українських учених-географів, що потрапили на Соловки, може назвати Степана Рудницького, світової слави українського гео-

графа, що, як і інші, повіривши обіцянкам большевиків і бажаючи створити на советській Україні велику школу українських географів, прибув з Галичини (Праги) до Харкова та очолив Науково-дослідний інститут географії. Уславлений учений, посивілий і змучений у підвалах НКВД, деся на весні 1935 року потрапляє до Соловецького Кремля. Тут він живе при так званій, першій колонії в темній, вогкій, смердючій камері, куди ніколи не заглядало сонце, яке до того ще на острові було не частим гостем. Нарі з блощицями, важке, аж гірке від махорки, повітря, тут же розвішані мокрі онучі, штани, бушлати, валянки, а навколо холод і голод.

Літня людина, вимучений ще на, так званих, „слідствах“, Рудницький вже ніяк не надавався до будь-якої праці. З самого початку перебування його на Соловках, лікарі визнали академіка Рудницького за абсолютно непрацездатного. Його записано до інвалідної команди, де він дуже страждав, як і всі інваліди, від поганих харчів та тяжких побутових умов. Звичайно, в міру можливо-го, вченому допомагали соловчаки-українці, але допомога ця не була постійною й не мала великого значення.

Та, не зважаючи на все, старий учений, оточений українською совєцькою молоддю, з запалом розповідав тій молоді про проблеми антропології та демографії українських земель. Тримав себе цілком незалежно і ніколи не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи. Точніше сказати, він просто ігнорував ці установи. Не абияку роллю відіграв у консолідації всіх українців на островах. Був центром, навколо якого наддніпрянці й галичани демонстрували свою солідарність і єдність.

Ні про яку серйозну наукову роботу на Соловках не було чого й думати. Це розумів і вчений. Тому лише зрідка можна було бачити, щоб він писав або читав наукову книжку. Він завжди нагадував соловецьким українцям, що вони мають любити, розуміти і знати свою батьківщину; бо „без цього — казав він — не будете ні дипломатами, ні міністрами, ні урядовцями, ні порядними українцями“.

Іноді старий учений згадував своє минуле, свої широкі знайомства в європейських колах учених і передусім німецьких, де мав не тільки колег, а й друзів. Охоче розповідав про свої книги, що вийшли в світ різ-

ними іноземними мовами, про зустрічі та ювілеї. Розповідав і... каявся, що повірив більшовикам. В його очах світилась велика любов до батьківщини.

Але Соловки для нашого академіка не були постійним місцем перебування. Наприкінці 1937 року і йому довелося виїхати ще на іншу якусь каторгу. Виїхав у напрямку Ухта — Печора — Воркута, щоб десь на тисячкілометрові віддалі від залізниці, без права листуватися і без будь-якого зв'язку із зовнішнім світом, жити в якомусь „спецтаборі“ для ув'язнених, обвинувачених у найтяжчих антидержавних — „злочинствах“.

Василь БАБ'ЯК

З учнів академіка Рудницького, одночасно з ним на Соловках, був молодий учений географ і геолог, колишній доцент Харківського університету, Василь Баб'як. Галичанин з походження, учасник українських визвольних змагань, залишившись на советській Україні, він, звичайно, не міг співчувати протиукраїнській „генеральній лінії партії“ і потрапив на Соловки. Напевне не пригадую, але, здається, йому записали у справі участь в українській підпільній військовій організації.

Перед арештом це був вродливий, молодий, елегантний чоловік. На острові ж виглядав сумним, рідко голився, ходив у подертому бушлаті. Був нервовий, мовчазний. Спочатку рубав ліс, потім працював на меліоративних роботах, нарешті — в сільгоспі, де довелося разом із ним працювати й мені.

Лише зрідка згадував Галичину. Говорив про бідність галичанського селянства, про те, як тероризували того селянина поляки. Складалось враження, що людина ця так стомилась від мандрів, що ладна податися хоч на край світа, аби мати бодай якийсь спокій. „Я знаю. — говорив він, — що маю скоро звільнитися (він мав усього п'ять років ув'язнення). Мені все одно не дозволять поїхати на Україну чи на Кавказ. Тоді я поїду до Казахстану. Там великі українські колонії. Десь улаштуюсь у тій бідній на воду країні й копатиму для наших людей артезіанські колодязі.“

Та це були тільки рожеві мрії. Якимсь улітку 1937 року Баб'яка покликали до „білого дому“ й оголосили, що переглянувши його справу, якась колегія НКВД СРСР ухвалила продовжити термін його ув'язнення ще на п'ять років. Спокійно розписавшись про те, що йому цю новину оголошено, молодий учений пішов і далі копати канави, відклавши ще на п'ять років копати артезіанські колодязі для українців.

Можна сподівались, що по тому, як відбуде свій термін ув'язнення десь там у спецтаборі, куди його вивезли разом з учителем, — він втратить інтерес і до артезіанських колодязів.

Академік Михайло СЛАБЧЕНКО.

Михайло Слабченко-академік і історик України, точніше - економіст, автор чотиритомової „Історії Господарства України від Хмельниччини до світової війни“, автор блискучої праці — „Соціально-економічна організація Січі Запорізької“, автор низки талановитих і „державних“ праць, що стали за фундамент для вивчення економічної історії України 18-19 століть. Відданий патріот і фактично той, що „Вольний город Аде́су“, цю твердиню Московської експансії, своєю і своїх товаришів невтомною діяльністю перетворив на твердиню української політичної акції та відіграв першорядну роль в популяризації і в вивченні Українського „Чорномор'я“ і Українського, а не московського, „Півдня“. Коли сьогодні Одеса є українське місто, то перед усім ми мусимо завдячувати Михайлові Слабченкові і його однодумцям, що перші українізували Одесу, яку так боявся втратити московський міщанин, що свого часу так твердо її опановував. Але той міщанин безповоротно таки її втратив, як і Харків. Одеса і Харків були міцними гніздами московського міщанина, але в Харкові був український історик-академік Багалій, а тоді - Хвильовий, а в Одесі-Михайло Слабченко.

Коли заарештували сина, академік Слабченко, хоч і зажурений, ще приїздив у Київ до Академії. Повернувшись до Одеси, де жив постійно, був заарештований. У березні 1930 року сидів на лаві підсудних на процесі СВУ. Відтоді дістався на Соловки і потрапив до, так

заного, Саватіївського ізолятора, розташованого у скиті й перкві Святого Саватія на великому Соловецькому острові, поблизу „Секирної“ гори. У тому ізоляторі він і відбув свій восьмирічний термін ув'язнення і звільнився з Соловків наприкінці 1936 року.

Саме перед від'їздом на материк кілька годин був на соловецькому пункті, де я його вперше й побачив. Замучений і посивілий, він не виявляв жодного захоплення з майбутньої волі, бо знав, що перед ним стелеться не легкий шлях „спецпоселенця“ в якомусь глухому закутку Карелії чи Сибіру. Так воно й сталося, як відомо, академік Слабченко був оселений десь на Кольському півострові і жив там аж до війни 1941 року.

Йосип GERMAIЗE

Він був видатним вченим істориком, прекрасним промовцем і безсумнівним українським патріотом. Соціал-демократ в минулому, він лишився вірний принципам демократії, лишився вірний ідеї української демократичної революції, ідеї Симона Петлюри і Михайла Грушевського—ідеї народоправної, бездиктатурної, Незалежної Української Держави. Не випадково, що саме він був ученим секретарем катедри „Історії Українського Народу“ при Всеукраїнській Академії Наук і найближчим співробітником Михайла Грушевського після його повороту на Україну. Не випадково і те, що всі наукові праці Йосипа Гермайзе були щільно пов'язані з проблемами, які ідеологічно були співзвучні ідеям УНР.

Дарма, що Йосип Гермайзе не раз підкреслював, що він марксист. Справді він ним і був, але марксистом він був таким, яких Ленін іменував „рenegатами від марксизму“, бо ж концепція диктатури пролетаріату і класової боротьби та монопартійності була йому так само чужа, як і Грушевському. І не дарма з такою увагою і так пильно Гермайзе вивчав Український Революційний Рух і в своїх працях, зокрема в його монументальній праці-історії „Революційно-Української Партії“ („РУП“), намагався довести відрубність і своєрідність розвитку Українського Визвольного Руху. Той рух, хоч і мав прибічників диктатурних концепцій, але не вони були домінуючими і не до них прислухались українські маси, а

навпаки, всей український нарід боровся за Незалежну Трудову Демократичну Україну.

Тому вже на першій конференції істориків-марксистів у Москві,—Гермайзе був виключений з числа марксистів, а далі і істориків.

Він був в однаковій мірі і великим вченим і прекрасним організатором істориків серед студентства Київського Університету в такій мірі, як для літераторів і мовистів в тому ж Університеті був Микола Зеров. Навколо нього купчилась студентська молодь, а його семінар і його студентські позауніверситетські гуртки фактично були організацією СВУ.

Він був близький і добре знайий тою молоддю, його найближчими друзями - студентами був Микола Павлушков, Віра Мазуренкова (пам'яті якій по її самогубстві він присвятив працю „Україна і Дін“), Сорочинський і багато, багато інших. Молодь, що оточувала Гермайзе, була молоддю глибоко патріотичною і найкультурнішою з тогочасної української студентської молоді Києва. Разом з своїм учителем ця молодь опинилась в ГПУ. Деякі з них, як Павлушков, потрапили були на процес СВУ, інші без суда були розстріляні чи так само без всяких судових розправ були зіслані в далекі концтраки.

ГПУ своїми тортурами зломило Гермайзе і на процесі тяжко було пізнати колишнього полум'яного, з яскраво окресленою антибольшевицькою ідеологією, завзятого оборонця ідей української демократії—трибуна і професора.

Гермайзе здався. Виступаючи з прикінцевим словом, він заплакав, тільки невідомо від чого,—напевне від страшний наруги над ним і українським народом, що йому він віддав себе всього.

По закінченні процесу і вироку Гермайзе дістав 8 років тюрми, був спроводжений на Соловецький острів, де перебував в одному з таємних, так званому „Савватіївському“, ізоляторів. Там він разом з академіком Слабченком, проф. Барбаром, проф. Удовенко, проф. Чехівським і Миколою Павлушковым пробув до 1937 року, коли мав бути звільнений. Особисто я не бачив Гермайзе, бо доступу до ізолятора не було жадного, але я знав що він там.

Вістки з Савватієвого, як правило, до Кремля приносили проф. Барбар і проф. Удовенко, що будучи лікарями, час від часу прибували до соловецького лазарету на лікарські консультації в санітарній частині острова. Хоч як пильно за цими лікарями слідкували, про те від них завжди можна було довідатись, — що робиться і як живуть наші колеги в Савватієво, — тим, кому з української громади належало знати. Деякі, хоч і не докладні, відомості про Савватієво мав я від академіка Слабченка, що 1937 року звільнився з Савватієвського ізолятора і був на пересильному пункті.

Микола ПАВЛУШКОВ

Він виріс в оточенні культурного і національно-свідомого українського середовища і належав до тої незначної кількості нашої молоді, що була не тільки добре обізнана з нашими національними визвольними змаганнями, а й була цілком готова до боротьби за торжество цих ідей.

Серед студентської молоді Микола Павлушков різко виділявся. Він не тільки не захоплювався „громадськими навантаженнями“, але завжди їх відкидав, бо не декларував себе марксистом і завжди виступав проти того катехизису, що ним став Маркс для підсоветського студентства. Він багато читав і працював, опублікував статтю про Куліша, приготував декілька інших праць до друку, про те ці речі звичайно нічого спільного з офіційальною советською наукою не мали.

Павлушков старанно добірав своїх однодумців, вишукував їх передусім серед виходців з села, тої хоч мало освіченої, але наполегливої і безумовно ідейної молоді, співзвучної ідейним настроям самого Павлушкова. Тим разом навколо Павлушкова було молоде покоління синів і дочок тих, що склали свої голови або були ще живі і працювали для реваншу, що боролись за ідеї УНР.

Тому ідея Союзу Української Молоді — СУМ, як організація, що мала скупити навколо себе всю антибольшевицьку молодь в протиположному комсомолу, для цієї категорії молоді була звичайно не тільки близька, але й була ідеєю нормального шляху боротьби за Незалежну Україну.

Саме цю молодь і репрезентував Микола Павлушков і саме за ці ідеї і працю потрапив у ГПУ, з звідти на Соловки до Савватієвського ізолятора. За вироком він дістав 8 років ув'язнення, але коли 1937 року мав звільнитися, його не було звільнено, а навпаки було додано новий термін ув'язнення.

Особисто Миколу Павлушкова я не зустрічав, але час від часу мав про нього відомості, що він перебував у Савватієвському ізоляторі. Треба гадати, що після ліквідації Соловецької тюрми його вивезено в інше місце.

Михайло НОВИЦЬКИЙ.

На відстані 50 кілометрів від станції Соловець на Манжурській залізниці, у хащах карельських лісів, є урочище - Юрьев острів, одна з найтяжчих „командировок“ Нижневигського відділу Белбалтлагу. У глухому лісі, на болоті, розчищеному від чагарника, побудовано високу загороду навколо двох бараків. Один з цих бараків був фактично землянкою.

Подавати „зелений“ жах, що висів над тими бараками та проймав наскрізь життя „командировки“, — зайва річ. Досить сказати, що я знайшов відомого Шевченкознавця М. Новицького в такій норі, що навіть мене, що сім років перед тим поневірявся вже по таких нетрях, пройняв жах.

Новицький сидів у кутку на нижніх парах. Бліде обличчя йому обросло рудуватою бородою, ніс загострився, очі глибоко позападали. Стан його був дуже поганий. А щодня треба було виходити на роботу. Вечорами іноді сиділи ми й читали „Кобзаря“.

Новицький був великий знавець і коментатор творів Шевченка. Він брав Кобзаря і читав „На четверо розкопана висока могила“, знав, коли саме, в яких умовах, з ким і де бачив Т. Шевченко „на-четверо розкопану“ могилу. Усе життя нашого генія знав він до найменших деталей.

Було боляче і смішно дивитися на цього „контр-революціонера“, цього кабінетного ученого, що все життя своє присвятив вивченню творчості нашого поета. Дуже цінні наукові праці його лишились незакінченими, а може й загинули навіки.

Але того жаху, що бачив цей „контрреволюціонер“, було замало. Новицького призначають зимою 1939-1940 рр. до етапу, що мав їхати на будівництво стратегічної залізниці в східній Фінляндії. Це було тоді, коли Советський Союз воював з Фінляндією. Становище в'язнів було тоді нестерпне. Мусіли ми, як могли, утуватися від загибелі. Але такі люди, як М. Новицький, у цій ситуації були безпорадними.

Більш того. Коли його призначили до етапу, я, використавши свої можливості старого солдовчанина, зробив усе, щоб Новицький не поїхав з етапом. Але Новицький не зумів і цього використати. І коли я, що теж мав їхати, залишився, то він поїхав, бо не міг сказати лікарській комісії, що хорий. А в комісії тій головний лікар, мій давній соловецький знайомий, обіцяв його звільнити, як тільки він скаже хоч слово, що на щось жаліється. Більше, коли справа про звільнення від етапу ще не закінчилась, я не тільки радив, але й показав, де і як можна йому одержати теплий одяг і взуття. Але, як виявилось в останній момент, М. Новицький поїхав з етапом у рваних черевиках і в драному бушлаті, коли температура була нижча від 40° (бо бушлат і валянки у нього там же, де він їх одержав, відняли „урки“).

Весною 1940 року поверталися з тієї залізниці покалічені та обморожені тисячі ув'язнених і я дізнався, що Михайло Новицький працює за „дневального“ (прибиральником в бараку), де жив інженерно-технічний персонал будівників-в'язнів.

Федір ПУЩЕНКО

З професором чужих мов Федором Пущенком я познайомився лише на Соловках, хоч до арешту він, як і я, жив у Харкові і працював у різних інституціях.

На острові він виявив себе дуже порядною людиною, жив страшно нужденно і тільки за нашою підтримкою зводив якось кінці з кінцями. Працював як і всякий солідний професор, єпископ, академік чи поет. звичайно, сторожем коло складу.

Пущенко знав не тільки європейські, а й кілька мов Близького та Далекого Сходу. Об'їздив увесь світ і сливе все життя провів у подорожах. Крім того був винятковим майстром оповідати. Цілими вечорами ми,

було, слухаємо його оповідання про Австралію, Азорські острови, Індію, Соломонові острови тощо. Якось сміючись, говорив:

— Попрошу, мабуть, батька Сталіна, щоб замість Соловків, відправив мене на Таїті; що то за чудесний острів! Які там чудові жінки, хоч би на старість одружитися з котроюсь!

— Так ви ж одружений, — зауважили йому слухачі.

— Ну, щож з того, що одружений? Адже ж у мене дружина японка, а то була б ще тайтянка.

На запитання якої не знає мови, говорив: „Знаю всі, крім російської“. Він мав цілу школу на острові, кільканадцять груп, де читав лекції з різних європейських і неєвропейських мов. Про свою „справу“ ніколи не оповідав. Цілком несподівано, улітку 1937 року, його вивезено літаком з острова, як говорили, до Москви. Що було з Пущенком далі, не знаю.

Іван ШАЛЯ

Професора української мови в Краснодарському педагогічному інституті—Івана Шалю, добре відомого українському громадянству своєю граматикою, написаною разом з П. Горецьким, НКВД приєднало до згадуваного вже мітичного „Союзу Кубані і України“. Опинившись на засланні, Шалю спершу потрапив не на великий Соловецький острів, а на поруч розташований острів Анзер. Там він, власне, й перебував аж до „великого ісхода“ українців з Соловків.

Хоч був ще не старою людиною, він дуже тяжко переживав таборовий режим. Багато гіркого випив він, працюючи на сідлі. Згодом він працював за бухгалтера, чи рахівника і якось уже тяг ярмо. Розбитий і хворий вібув він із Соловків з українським етапом.

Василь ЛЕВИЦЬКИЙ

Науковий співробітник Інституту історії української культури в Харкові, Василь Левицький, прибув на Соловки десь у 1935 році, разом з цілою групою українських науковців і письменників.

Молодий, здоровий і активний, він від початку не давався біді і прикладав усіх зусиль, щоб жити не гірше за інших, віддаючи мінімум каторзі, — максимум використовуючи для себе. Живучи в Кремлі, він був найближчим до Олексія Слісаренка і завжди дбав не тільки про себе, а й про нього. Чи дістати картоплі, чи чогось іншого — всі ці справи лежали на В. Левицькому, який нагадував школяра з давніх бурс. У даному разі Слісаренко посідав позицію дяка-пиворіза.

Мені випали з голови двоє прізвиськ — одного аспіранта катедри інституту історії марксизму в Харкові і другого якогось незначного українського поета. Той аспірант-історик походив з Канади, був порядною і свідомою людиною, другий — десь походив з Наддніпрянщини. Раптом того українця з Канади кидають до підвалу під Білим Домом. Через деякий час — „слідство і суд“. Виявляється, що в якійсь компанії він висловлювався досить гостро проти советського режиму, а в тій компанії знайшовся „стукач“. Там же був присутній і і поет. З рештою на „суд“ викликали й поета. Той, перелякавшись, ствердив те, що говорили „стукачі“.

За весь час мого перебування на каторзі це був перший випадок свідчень українця проти українців; про це заговорив увесь Кремль. Левицький з цього приводу вимагав що найменше пустити „поетика“ ловити рибу у святому озері.

Та трохи згодом, коли було багато ув'язнених на подвір'ї Кремля, Левицький якось зустрів того поетика. Він, мов несамопитий, схопив того за петельки і, труснувши переляканого на смерть „свідка“, громовим голосом запитав: „Та як же ти смів оббріхувати порядну людину“?. Переляканий поет щось промимрив, що він боявся, щоб його не кинули до ізолятора, що він не брехав, а сказав тільки „правду“. — А, правду!? — спалахнув Левицький і, з презирством плонувши бідолашному „свідкові“ в обличчя, пішов геть.

Так жив собі Левицький, читаючи Шамісо, крадучи картоплю, уникаючи роботи.

Петро ГРЕБІННИК.

Колишній аспірант Харківського науково-дослідчо-

го інституту Т. Шевченка, а потім доцент української літератури Краснодарського Педагогічного інституту, Петро Гребінник, належав до тієї категорії нашої інтелігенції, що з селянською упертістю намагалася гнути свою лінію і без бою не здавати позицій.

Ще дорогою на Соловки, на так званому „Морсплаві“, Гребінник бере жваву участь у всіх справах української громадськості. Це людина з свіжою головою. Серйозно і вдумливо ставився до всього, що діялось навкруги, і був шанований в українській громаді на Соловках. Якийсь час Гребінник працював на „загальних“ роботах, а потім вивчився самотужки на бухгалтера і був до самого виїзду з острова бухгалтером „Рибпрому“.

Гребінника не вивезено разом з українським етапом, як не вивезено й мене, що, очевидно, сталося через недогляд якогось урядовця УРЧ („учетно-распределительная часть“). Я був щасливий, коли вже в другому етапі, коли нас трусили, зустрів Гребінника. Разом ми виїхали й на материк, щоб їхати в тому ж напрямку, що й перший етап. Але сталися якісь зміни, і цей етап по двохмісячних переговорах перекинули до Біломорсько-Балтійського табору. Не буду описувати того жаху, що нам довелося зустріти на цій „тверді“. Досить сказати, що після тяжких мандр по різних „спец“ і „штрафкомандіровках“ зустрілись ми знову у Сосновському госпиталі для ув'язнених. Він — з назавжди зіпсованим серцем, я — з двобічним плевритом, крупозним запаленням легенів і нефритом. Після госпіталю Гребінникові щастить дістати роботу в бухгалтерії на Сосновецькому таборовому пункті, куди згодом з його допомогою дістаюсь і я. Це було наприкінці 1938 року.

Та не довго довелося Гребінникові працювати у тій бухгалтерії. Мусів сісти з цілою групою в'язнів до ізолятора. Ще перед цим було кілька „фашистських“ процесів на Сосновецькому пункті. Гребінник за задумом її частини мав очолити ще один. Звичайно, Гребінник ні в чому „не признався“, а своєю поведінкою на „суді“ сприяв провалові його. Він з залізною логікою доводив тим „суддям“, що увесь „процес“ — звичайнісінька провокація, що всі „свідчення“ — брехня і що він себе ніколи і в ніякій мірі винним не визнає. Проте, вислухавши в'язня, „суд“ покарав його новим десятиріч-

ним ув'язненням, і в серпні 1939 року Гребінник з ізолятора знову прибув на Соловецький пункт з новим терміном ув'язнення.

Громом серед ясного неба був для в'язнів договір Німеччини з СРСР 1939 року, але цей договір урятував Гребінника. Усі вироки по так званих „фашистських“ процесах, ще не затверджені на момент підписання договору, скасовано. Отож, і Гребінникові відновили старий термін ув'язнення та перекинули з Сосновця до Майгуби. У Майгубівському таборі він знову працював за бухгалтером. У січні 1941 року кінчився термін ув'язнення Гребінника, але звільнено його, чи ні — не знаю, бо втратив з ним усякі зв'язки.

Ананій ЛЕБІДЬ.

Ананій Лебідь на соловецьку землю ступив з групою українських письменників та вчених і від самого початку не міг погодитися з дикою несправедливістю, що його, як він уважав, невинного, раптом заслали на острів жаху і смерті. Блідий, з утомленим обличчям, він сидів мовчки межи колегами. Коли ж починав говорити, говорив різко і пристрасно. Відчувалося, що був невдоволений з своїх колег по Київському НКВД; і хоч стримано, але інколи скаржився, що через слабодухість не витримали, як і більшість, енкаведистських тортур, і що всі пішли по лінії визнання себе „контрреволюціонерами“, „шпіонами“, „диверсантами“ тощо.

Справляв враження наївної людини, чи удавав наївного в оцінці ситуації, в якій перебувала українська підсоветська інтелігенція. Ніби не розуміючи, що незалежно від того, був він і його товариші „контрреволюціонерами“, чи ні, їх мусіли заслати на Соловки, бо всі вони були свідомими українцями. Ананій Лебідь серйозно і поділовому роздумував та писав довгі прохання до Москви, в яких намагався переконати високих советських „достойників“, що він невинен, і просив переглянути справу та звільнити його з каторги.

Коли мені доводилося говорити з Лебідем на цю тему і висловлювати свій погляд, він ніяк не погоджувався, що цілий уряд, усе керівництво Советського Союзу

можуть стати на шлях фізичного нищення української інтелігенції. На острові, спочатку працював на різних, переважно на сільсько-господарських роботах, а згодом став телефоністом в управі транспорту. Просиджував по 12 годин коло телефону. На цій роботі був аж до кінця 1937 року, коли разом із іншими його вивезено з острова.

Мені доводилося не раз сидіти в його кімнаті і розмовляти на різні теми. Коли заходила мова про проблеми української культури, взагалі, чи літератури, зокрема, — він завжди говорив з піднесенням. На Соловках написав роботу про Чехова і саме в ній виявив себе представником та ідеологом третього стану — „разночинців“. Коли говорив про них, відчувалося, що ті чехівські герої були йому близькими, бо й сам він, як казав, хотів боронити інтереси того третього стану.

„Українська інтелігенція — це третій стан; бо ми кров і тіло народу, ми — селяни, робітники чи ремісники; і тільки цим можна з'ясувати, що українська інтелігенція, нова українська інтелігенція доби революції, за такий короткий і важкий час лишила на сьогодні колосальний доробок у творчості хочби таких найвидатніших її представників, як Хвильовий, Курбас, Куліш, Вишня, Петрицький і багатьох інших. І справа не йде, — говорив він, — тільки про літературу й мистецтво. Йдеться про всю українську культуру, бо за цей час ми мали не тільки видатних математиків, як Михайло Кравчук, а й своїх географів, геологів, хеміків, аеродинаміків і т. д. Усі вони тільки селяни й робітники, бо земля наша чиста від усякого нетрудового елементу.“

Так, сидючи коло телефону, Ананій Лебідь, на далекий півночі своїми думками і мріями, жив на сонячній Україні. Його єдиним Богом, в якого вірив, була Україна — наша, хоч не своя, земля.

Професор ЯНАТА.

Я не був знайомим „на волі“ з професором Янатою, відомим ботаніком і керівником одного з науководослідчих інститутів рослинознавства. Лише на острові дізнався, що він якийсь час був членом партії. Згодом фортуна зрадила його і він опинився в колишній обите-

лі Святих Зосими і Саватія. Я знав його на острові років з чотири. Увесь той час професор працював у першому сільгоспі, зокрема на СОП-і „Соловецькое опытное поле„.

Треба сказати, що на соловецьке сільське господарство витрачено не один мільон советських карбованців, а надто тоді, коли, з легкої руки Мічуріна, в Советському Союзі поширилася психоза культивувати південних рослин на півночі. На Соловках завжди перебувало багато висококваліфікованих агрономів, садівників. Немає чого дивувати, що в лябораторії і на досвідній станції СОП'у професор Яната знаходить багато цікавого матеріалу і можливостей.

Призначений на агронома — фітопатолога сільгоспу, він з головою поринає у ті проблеми. До того ж, з найдавніших часів головним ворогом соловецьких городів була капустяна муха. Отже, треба було якось практично й теоретично розв'язати проблему боротьби з цим шкідником. Але як?

Яната, як і всі звичайні ув'язнені, жив у брудній камері, де панував завжди крик і гамір, регіт і плач. Щоб працювати науково, Яната добирає такого способу: повертається з роботи дуже акуратно, з'їдає належну йому порцію „баланди“ і негайно лягає спати. Тільки о першій годині ночі, коли всі вже сплять, він встає, дістає свою скриньку, сідає за стіл і працює до ранку. У нього були тисячі нотаток (і то все на картках!), систематизованих і в певному порядку складених. Мав грубі теки, дрібно списаного паперу, де були записи температури, опадів, велечезну кількість описаних досвідів.

Три місяці я спав поруч з професором і за цей час не чув від нього три слова. Років зо два спав поруч нього Слісаренко. Але й з ним за цей час Яната так само майже ніколи не розмовляв. Ніколи ні з ким не говорив, нікому не дорікав, нікому не перечив і нікого ні про що не розпитував. Був зовсім самотній, увесь світ йому заступили оті капустяні мухи та інші шкідники й хвороби соловецьких рослин. Ніяких особливих нагінки на нього не було, і так він жив, живлячись „баландою“ та мріючи про відкриття способів боротьби з шкідниками рослин.

Управа острова була в курсі занять Янати і при систематичних обшуках ув'язнених досить коректно поводитись з професором і не рилась у його картках. Тільки раз, як мені розповідали, один з обшукувачів зацікавився і запитав:

— Што ето ты, старик, всьо пишеш?

— З розпорядження начальника острова, пишу дослідження про капустяну муху.

— Ага, ето значит и такая муха бывает; харашо если бы ты, старик, написал об етой проклятой мошке, — прямо в глаза, гадость, лезет.

Присутні сміялися з таких учених розмов, а вчешній тим часом обережно ховав свої скарги.

І ось, коли, здавалося, що все йде гаразд, якось, у вересні 1937 року, увіходить до камери начальник колони й кричить:

— Яната! Немедленно с вещами!

Мов грім серед ясного неба вразив професора цей оклик: „с вещами“ та ще й „немедленно“. Йому щонайменше потрібний день, щоб усе написане і зібране добре запакувати.

— Це ж жах! Це обсолютно неможливо! — заволав професор, сів і пальцем не повів, щоб зібрати свої „вещі“.

Бачучи таку справу, начальник колони пішов і повідомив, що Яната не може „немедленно“ зібратися. За якихось п'ять хвилин прийшло на допомогу двоє дебелих тюремників. Відіпхнули професора від його речей, вкинувши в мішки все жужмом — папери з гербарієм, старі черевики з картками. Зв'язали, поклали собі на плечі й понесли.

— Слєдуй за нами! — крикнув один з них. Наш ботанік, навіть не попрощавшись, розгублено пішов за конвоїрами.

Куди саме відправлено професора Янату з острова, — так ніхто й не довідався.

НАРУШЕВИЧ.

Року 1930 Управління наукових установ НКО УССР

організувало в Харкові двотижневий семінар наукових працівників музеїв України. Там я познайомився з Нарушевичем, автором книжки про Вінницю й тодішнім керівником історично-побутового відділу Вінницького музею. Це була скромна й віддана справі людина. Багато вклав праці і знання у створення чи, власне, доведення того музею до стану наукового закладу. Звичайно, не було чого й думати, щоб Нарушевич міг у тому музеї довго триматися, мусів поступитися місцем і не просто піти, а дістатися Соловків.

Якийсь час спочатку Нарушевич перебував у Біломорсько — Балтійському таборі, куди хтось з його родичів привіз йому сина Льонка, бо дружина кудись зникла. Уперше, мабуть, соловецька тюрма побачила не тільки батька-в'язня, але й сина нев'язня на становищі ув'язненого. У всякому разі, до перетворення Соловків на тюрму особливого призначення, Льонка жив разом з татом в одній камері і був предметом уваги всієї соловецької громади. Найбільшими друзями Льонка були Микола Зеров і Олекса Слісаренко, які не тільки провадили з хлопцем всілякі розмови, а й брали участь у різних іграх, які вигадував Льонка.

На острові була школа для дітей енкаведистів та збройної охорони, і начальник видав наказ, щоб Льонка, як вільного, надіслали до тієї школи, відповідно його одягши. Хлопчисько почав ходити до школи, але ні діти енкаведистів, ні сам Льонка не мали охоти зав'язувати між собою приятельських стосунків, і Льонка із школи негайно повертався до Кремля. Так цей в'язень добув на острові до червня 1937 року, а потім його відправлено з острова, уже без батька, невідомо куди. Батько працював на сільсько-господарських роботах і дуже переживав розлуку з сином.

Згодом покинув острів разом з українським етапом і сам Нарушевич.

Микола ЗЕРОВ.

Він був, безперечно, найяскравішою постаттю на Соловках. Поет і професор, знавець античної поезії, перекладач римських поетів,—прийшов на Соловецький острів, не одриваючись від улюблених своїх тем і авто-

рів. Здавалось не відчував він трагізму свого становища, і те, що опинився на острові колишній обителі Святих Сосими і Саватія, нічого в ньому не змінило, так само, як лишався незмінним духовний світ ченця, що з якоїсь Волокамської пустині переходив доживати життя до суворої, похмурої Соловецької обителі.

Коли сірого весняного дня побачив я його уперше на Соловках, був він у своєму „професорському“ капелюсі, з незмінним пенсне і з властивою йому широкою усмішкою. Миколі Костьовичу дали заступу. Бригадир сказав, де і скільки він повинен скопати землі. Зеров пішов на свою дільницю. Десь об обідній порі, ходячи на цих же полях, натрапив я на професора, що сидів собі на камені й читав Вергілія чи Катулла. Я привітався. Ми ще раз потисли руки.

— І всі ми будем там,—
Надійде мить остання,
І в човен кинуть нас, як діждемо черги,
І стрінуть нас, до вічного вигнання

Понурі береги,—

продеклямував я.

— Так, так,—каже професор,—мене завжди вражали ці рядки. Це для всіх епох. Це вічна поезія.

— А як же сьогоднішня норма? Ви ще й не починали працювати?—питаю.

— О, ні! Як же, пробував. Он, бачте, разів, мабуть, з десять копнув. Та, знаєте, тут не земля, а камінь, та ще якимсь чортополохом поросла. То я собі, голубе, пригадав оте латинське прислів'я, де сказано—„Хай не квапиться бути героєм той, хто не родився ним,“—та й сів оце спочивати.

Посидівши трохи, пішов я далі, а зустрівши Степана Запорованого, який був у цьому господарстві за агронома, попередив, щоб сьгодні й надалі мав на увазі Зерова і не лишив його без „пайка“.

На щастя Миколі Костьовичу не довелося довго по тих нетрях поневірятися: через два чи три місяці його влаштували „по блату“ в Соловецькій бібліотеці. Згодом він навіть пробував читати доповіді. З виступів його пам'ятаю лекцію про Пушкіна. Слухав я її, і шкода мені стало свого професора. Від Зерова, що зачаровував колись усіх своїм словом, лишилась тільки ерудиція, але не було вже ні яскравого слова, ні певності, що світилась йому колись в очах. У Києві був поет

і професор, тут же лишився тільки професор. Лише від 11 год. вечора і до п'ятої ранку, коли в'язні спали міцним сном, Микола Зеров був поетом. З олівцем у руках свдів він у кутку коло „вар“ і перекладав римських поетів. Брався іноді за англійців. Перекладав кілька поезій Пушкіна.

Пригадую ще одну розмову з ним:

— Знаєте, — каже — з дитинства полюбив я російську поезію. Я вчепився за цю фразу. Довго говорили ми на цю тему і згодом перейшли до питання про мистецьку критику.

Микола Костьович висловив думку, що „мистецька критика є ніщо інше, як літературними засобами організований мистецький смак критика“. Він любив ділитися своїми думками з іншими, коли-не-коли читав свої переклади, охоче всім допомагав вивчати латинську мову. Довгими, нестерпно довгими соловецькими ночами читав нам свій прекрасний переклад „Енеїди“ Вергілія. Люди подивлялися незламний дух поета й ученого, який на краю світа міг творити. Творити захоплено і наполегливо.

1937 року, глухого соловецького вечора по всіх камерах бігали конвоїри й кричали: „Такої то! с вешчами!“ Похашцем хапав кожен свій „одр“ і, поцілувавшись з приятелем, простував за конвоїром, Збирали всіх коло північної брами соловецького Кремля. Далі вели до порожніх бараків сільгоспу, де провадився попередній трус в'язнів (у порті був ще передостанній обшук, а останній аж на материку „Морсплаві“).

Не можу твердити, що роботи Зерова загинули, але що рукопис у нього забрано — це безперечно. Думаю, що загинули вони, як загинули праці професора Янати, дбайливо вирізані аркуші, яких валялися коло місця трусу. На „Морсплаві“ групу, що з нею відплив Зеров, ще раз обшукали, відібрали власні, нетаборові речі, одягли всіх лише в таборовий одяг, пообрізали гудзики та позабирали пояси. З посиленням конвоем поїздом кудись вивезли. Уже в січні 1938 року, коли я був на тому самому „Морсплаві“, відібрані у в'язнів цього етапу речі розкрадали „урки“ та вільнонаймані енкаведисти.

Думка, що Микола Зеров загинув біля Мідяної гуті, недалеко від Ленінграду, — малоймовірна. Не міг він, мені здається, там бути. Що ж до його літературних праць, то нема майже підстав думати, щоб їх приєднано

до архіву „дела ... з. к. Зерова М. К.“. Слід гадати, що всі вони загинули...

Павло ФИЛИПОВИЧ.

Павло Филипович — у минулому поет Зеров, що з вибухом революції повернувся до рідних берегів і посів помітне місце між українськими неокласиками. Непоганий поет, жива літературна енциклопедія, український професор — літературознавець, він, звичайно, не міг не потрапити в лабеті ГПУ. Для арешту його досить було хочби того, що він покинув російську поезію й повернувся до батьківської стріхи.

Заарештовано його разом з М. Зеровим, А. Лебідем О. Слісаренком, Г. Епіком та іншими. Разом з ними прибув він і на Соловки. Складалось враження, що тюрма й Соловки ні на кого не вплинули так, як на Филиповича. Виглядав змученим, розбитим і розгубленим, як ніхто з його товаришів. Завжди був похмурий і самотній. Працюючи на важких фізичних роботах, прикладав усіх зусиль, щоб виконати норму; але це йому, звичайно, не вдавалось. І щастя його, що з допомогою соловецьких українців досить швидко врятувався від тих робіт.

Перебуваючи в Кремлі, працював трохи в бібліотеці. Іноді читав доповіді на літературні теми, — бліді, сухі лекції. Але читав, бо мусів читати: це було легше, ніж рубати ліс, чи копати канали на меліоративних роботах.

Серед товариства його майже ніколи не бачили. Любив самотність. Самотній ходив навколо Успенського собору в Кремлі і годував чаєнят. Найбільше ж любив читання. Безперечно писав і перекладав, але ніколи перед широким колом, хочби близьких людей, не читав тих творів. Хіба зрідка дуже близьким людям.

Усе написане на острові, так само як і в інших, загинуло, бо покинув острів разом з українським етапом наприкінці 1937 року. Про нього, як і про Зерова, писали, що помер коло Мідяної гуті. Думаю, що припущення це — малоймовірне і безпідставне.

Євген ПЛУЖНИК.

Євгена Плужника, молодого талановитого письменника, автора „Днів“, „Недуги“, і „Рівноваги“, заарештовано

було тоді, коли він був уже безнадійно хворий (на туберкульозу). На острів привезли його умирати. Він не міг уже працювати і ліг до Соловецького госпіталю. З того госпіталю, на весні 1936 року, не зважаючи на всі спроби з боку української соловецької громади йому допомогти, його винесли мертвим. Могила Євгена Плужника на Соловках—відома, бо з його смерті ГПУ не робило таємниці, як це робилося, звичайно, в інших випадках.

Лесь КУРБАС

1917 року Лесь Курбас писав: „В нашій літературі ми бачимо... зворот великий, єдино правильний, єдино глибокий. Цей зворот—прямо до Європи і прямо до Себе, без посередників і без авторитетних зразків“.

Пишучи так про нові шляхи розвитку української літератури Лесь Курбас ці ідеї не тільки проголосив, а й у галузі українського театру — блискуче і переконливо здійснив. Він поставив українське театральне мистецтво, в повному розумінню цього слова, в рівноправного і рівнозначного члена театрального мистецтва світу. Ми сучасники великого майстра „Березіля“ не тільки не оцінили цю талановиту постать українського ренесансу 20-х років, а навіть не наблизилися до вивчення того доробку, що його полишив цей титан української мистецької культури.

Окупант вживав всіх заходів, щоби таки зігнути, поставити на коліна Леся Курбаса, але переконавшись, що тими методами, якими він поставив Тичину, Рильського і Бажана, не може поставити на коліна Курбаса, мусів його послати на Соловки.

Коли на Україні настав нестерпний терор, Лесеви Курбасеві порадили, краще, від гріха, виїхати до Москви і не мулити очей ГПУ. Він так і зробив: не тільки виїхав, а, здається, ще й став режисером якогось театру в Москві. Та занадто видатна це була постать, щоб випала вона з поля зору „недремлющего“ ока ГПУ. Довелося нашому режисерові міняти театр на Бутирську тюрму в Москві.

Слідство тяглося довго, А в цей час всякі совєтські писакі змальовували в газетах Курбаса, як страшенного контрреволюціонера, націоналіста й фашиста. Слідчі старано передавали Курбасеві до камери всі ті газети,

щоб в'язень переконався таки, що до театру йому повертатись не видно, що він уже не вийде з тюрми. Домогались „зізнань“: Він може сказати, що хотів забити Сталіна чи збирався зняти повстання. Можна ще було заявити, що був „шпіоном“. Словом, яку хоче роллю хай вибирає, чи всі разом, бо в Бутирській тюрмі та на Луб'янці режисером було ГПУ, а він Курбас міг виступати тільки як артист. Не знаю, „признавався“ Курбас, чи ні, — проте на Соловки прибув він з багатьма „пунктами“ 58 статті. *)

Відомого режисера не послали, правда, одразу на важкі фізичні роботи. До того ж йому заборонено виходити за Кремль. Ащо на Соловках тоді функціонував таборовий театр, то Курбас став у ньому за режисера. Працював тут доти, доки театр, на весні 1937 року, не закрито. На острові було кілька видатних українських і російських акторів, яких і використовувано у тому театрі. Тяжко сказати, що було легше для Курбаса: працювати на сільсько-господарських роботах чи бути за режисера в соловецькому театрі. Постійними відвідувачами його були енкаведисти та „соцблизки“, на чолі, звичайно, з начальником острова Пономарьовим. Не тяжко уявити собі становище в цьому тюремному „Храмі Мельпомена“ славного українського режисера. Через те він, мабуть, скоро й посивів. А тут ще прибув на Соловки якийсь лєнінградський режисер з вірмено-грецьким прізвищем, і почав писати на Курбаса якісь доноси. Курбасем почала цікавитись „третя частина“. Мусів триматися обережно, обминаючи хитро розставлені ворогами пастки. Треба було якомога звужувати коло своїх знайомств.

Другу половину 1937 року, аж до від'їзду з українським етапом, Курбас нічого не робив, бо з того часу всіх нас, за невеличким винятком, посаджено на суворий режим.

Де Курбас сьогодні, не знаю, як не знає й досі ніхто, крім ГПУ-НКВД, де перебуває увесь той український етап 1937 року. Була в газетах вістка, ніби Курбас живе на терені Карелії, в межах Біломорсько-Балтійського табору, і працює на якійсь річці за перевізника.

*) 58 стаття в кримінальному кодексі Російської Соціалістичної республіки (на Україні 54) стосувалась „контрреволюційної діяльності“ (повстання, зрада, саботаж, шпигунство тощо).

Це неймовірна річ. Хто знає „пункти“ 58 статті, які йому прибито, та умови, за яких український етап покинув Соловки, — той напевне скаже, що Курбас не може працювати за перевізника. Його, як і всіх інших його товаришів, треба шукати десь в районі Ухта-Печора-Воркута чи далі.

Микола КУЛІШ.

Славного драматурга Миколу Куліша, зацькованого ще на „волі“, і згодом, засланого і посадженого до другого соловецького ізолятора, у Кремлі ніхто не бачив. Він був хворий на туберкульозу і по суті не жив, а по-волі умирав у тому казематі. Уживали ми різних способів, щоб йому якось допомагати харчами або чим іншим, але з того нічого не вийшло, за винятком двох чи трьох разів, коли пощастило передати масло та яблука.

Дарма, що наш драматург був тяжко хворий, його не дозволили перевести до госпіталю. До кінця 1937 року був ще живий, і ніхто не може сказати, чи він виїхав з острова у 1937 році. Треба думати, що в зимі 1937-1938 року ще лишався на Соловках і, як був живий, то, мабуть, вивезений 1938 року на весні. Але куди і як — цього не знаю.

Олекса СЛІСАРЕНКО.

Відомий український поет і прозаїк Слісаренко ніколи не впадав у розпач і, всією своєю поважною постаттю, своїми глибокими очима і сивим чубом, якось мимохідь викликав до себе симпатію. Коло нього було затишно. Був завжди привітний. Його усмішка була завжди щира, а мова, навіть тоді коли говорив про стапні, нелюдські й дикі справи, була завжди спокійна, перейнята тонкою іронією чи легким французьким гумором. Ніколи ні на що не скаржився. Не говорив, що голодний, хоч і хотів їсти, і ділився всім що мав. Коли його запрошували, не відмовлявся і завжди тримав себе щиро, по-товариському. Зовні нагадував „сенатора на покої“.

Як прибув на острів, спочатку працював на парниках. Йому доручили ходити за квітами, і він виконував це блискуче, з не абиякою старанністю. „Люблю контрасти, — говорив, — Соловки — квіти“. Та згодом

став за сторожа на одному із складів сільгоспу. На посаді цій безпороочно прослужив до від'їзду з острова.

Ніхто тими складами не цікавився. Довгими соловецькими вечорами сиділи ми і розмовляли про різні справи. Нелегко сьогодні притадати, про що саме говорилося тоді, але говорилося багато й про все. Іноді й про те, про що не час іще писати. Згадували минуле, переоцінювали цінності. А згадувати було про що, як і думати та передумувати, бо пройдений шлях був довгий, важкий і непростий.

Слісаренко, як і більшість нас, не жалів за тією, так званою, „волею“. „Мені здається, — говорив він, — що для того, щоб людина стала порядною, чесною і відданою нашій справі, їй треба потрапити до цієї обителі. Саме у цих снігах невилазних, петрах, ущерть набитих благородними кістками наших попередників, що під шелест сумних соловецьких сосен замучені, заснули тут вічним сном, тільки тут збуваємося ми наших забобонів і починаємо дивитись на справу українського буття по-справжньому“. Коли-не-коли писав вірші, новелі, віршовані листи до дружини. Любив дружину і завжди говорив про неї тепло і лагідно.

Його погляди на родину, державу, суспільні взаємини майбутнього базувались на найбільшому розвиткові особистої ініціативи людини та сильному державному провіді. Свої літературні роботи читав друзям і був винятково толерантним у критиці написаного іншими. Залюбки говорив про українську літературу, про шляхи нової української літератури. Завжди підкреслював важливість створення новітньої української новелі безжурного, легкого жанру. „Досить філософії і політиканства. Треба писати новелі, цікаві змістом, які б прищеплювали нашій людині любов до життя, до творчості. Читач мусить спочивати, читаючи нашу книгу. Література, театр, мистецтво, філософія, наука, церква, родина і всі національні організації майбутнього — мусять бути побудовані так, щоб вони виховували в нашому народі пошану до нашої землі, повагу до себе, як нації, безоглядну відданість батьківщині, чесність і необорну мужність“. До російської культури і літератури ставився аж надто стримано, підкреслюючи її азійсько-теократичний характер.

Одного разу написав баладу про сторожа кладовища, що грає в шахи разом з, померлим літ триста тому, козацьким ватажком, якого вважали за чаклуна. Кладовище, хмари, осоки, каплиця і хрести — все бере участь у шаленій, відчайдушній грі чаклуна з сторожем. Якщо виграє дід, то стане молодим, розумним, красивим і багатим; програє — мусить лягати в домовину, замість козака-чаклуна. Дід двічі виграє, чаклун благає ще й у третє зіграти і обіцяє до молодости й багатства додати ще й мудрість, знання найвищих таємниць світу. Молоділий і здоровий, розумний і багатий партнер-сторож підіймає надгробну плиту і пропонує чаклунові повернутися до домовини. Він утретє не гратиме. З гуркотом зачинилась домовина над козаком-чаклуном.

Білого червневого вечора сиділи ми цілою групою й читали газету „Комуніст“. Газета раз-у-раз почитувала ім'я Олекси Слісаренка. Ми сміялися.

Передова й усе майже число газети присвячене було роковинам смерті Горького. Газета рясніла епітетами „героїчний, великий, світовий і т. д. Максим Горький“. А великим став Горький, головню, через те, що, як писалося в передовій газети, „учив і закликав письменників викривати ворогів, під якою б машкарою вони б не переховувалися. Цього вимагає наша партія. Це є священний наш обов'язок. Але далеко не завжди здійснюють цей обов'язок наші письменницькі організації. Хіба не показовий для характеристики цієї політичної сліпоти і безтурботності, яка тут виявляється, той факт, що мізерна троцькістсько-авербахівська і націоналістична агентура в українській літературі — всі ці сенченки, щупаки, коваленки, колесники так довго і безкарно орудували на літературному фронті“.

Пригадую читали ми цю перлину горьківської мудрости, давали правильну оцінку величчю Горького. У наші дні вимальовувалися нові етапи на Соловках: з редакторів, письменників, поетів, журналістів, учених, які ще були під „машкарою“ або „перебували в стані сліпоти чи безтурботності“. Та доки ми так обговорювали передову, хтось прийшов і показав у „Вістях“ велику статтю Микитенка, у якій на всі лади відмінялось ім'я Щупака і, навіть, зовсім юного комсомольця Проня. Усі сміялися. Хтось зауважив: „Все таки Микитенко буде на Соловках, хоч він і не „сліпий“ і „турбується“. І не помили-

лись. Микитенка скоро заарештували. Тільки попав він не на Соловки, а до іншого табору. Почали читати статтю Стебуна „Горький і українська література“.

Цей новоявлений вождь української літератури, що походив з Чернігівських капнелсонів, перебравши всі відомі докази любови Горького до народу українського, його літератури і нації, — підкреслив, що Горький ненавидів таких „жалюгідних націоналістів“, як Винниченко і Олесь, а так само не терпів ще в дореволюційний час і Шаповала, який не помітив, що Горький закоханий у нашу Україну, а написав, що він, як і певна частина росіян, „гнуть у бараний ріг українців і запахають їх у тісний куток „єдинення“.

Для нас це не було новиною і без Стебуна. Але ми не знали, що: „уже в 1927 році замаскований під радянського письменника фашист — контрреволюціонер О. Слісаренко ширить огидний наклеп, що ніби Горький заборонив йому, Слісаренкові, перекласти на українську мову повість — „Мать“. Слісаренко, — веде далі Стебун, — як і раніш Шаповал, обвинувачував великого письменника — революціонера у великодержавности. Як виявилось пізніше з особистої розмови В. П. Затонського з Горьким, — твердить Стебун, — писання Слісаренкові були підлою брехнею і наклепом. Ні такого, ні подібного листа Горький, ясна річ, ніколи не писав“. Далі Стебун посилався на лист самого Горького до „товариша“ Кулика, в якому Горький писав, що він ще в 90-х роках полюбив Україну і, звичайно, не міг написати такого листа. Тому, що історія цього листа всім була відома, то брехня Горького, Кулика і Стебуна нас не здивувала; але тільки ще раз проілюструвала брехню, до якої дійшов Горький. Ми дивилися на Слісаренка, той слухав і посміхався.

„Бачте, — сказав письменник, з властивим йому гумором, — доти, доки я не був ще на Соловках, було незручно, навіть Стебунам писати так. Тепер же я в монастирі; отже, руки розв'язані, а „єдинення“ з Москвою саме на часі. Те, що Горький міг написати листа „товаришу“ Куликові, — продовжував Слісаренко, — я цілком можу припустити, бо Горький взагалі здатний на такі речі. Якби він такого листа й не писав, то лист цей може вигадати сам „товариш“ Кулик. Тим більше, що

все це, напевне, підготовлялось з участю Постишева, його дружини Постолювської і самого Стебуна, словом, усієї тієї зграї, що захопила архів Української Академії Наук, а в ньому й лист Горького до мене.

Оригінал цього листа я особисто передав Академії Наук, перед тим зробивши три копії і засвідчивши їх у державного нотаря. У томі листі, як вам відомо, він писав, що дивується, чому це я і видавництво вирішили займатись такою непотрібною справою. Бо в часи інтернаціоналізму немає чого творити нові мови, бо фактично всі „малороси“ прекрасно можуть читати його твори російською мовою, і що, як його, Горького, твори будуть перекладати на всі „наречія“, то від цього вони тільки втраять. Горький категорично заперечує проти перекладу і такого видання. І зрештою кінчає: „Кому это надо“.

Я, звичайно, у своїй відповіді Горькому написав про те, що не збираюся вступати з ним у філологічну полеміку про українську мову. „Язык“ це чи „наречие“ мені байдужісінько. Не цікавить мене, як московський міщанин розглядає українську націю та її мову, бо знаю, що за моїми плечима стоїть 40-мільйоний український народ з його тисячерічною літературою, мистецтвом і наукою. Більше ми з Горьким не листувались. Незабаром у закордонній пресі цей лист Горького подано з чималими коментарями, а в паризьких „Українських Вістях“ В. Винниченко надрукував велику статтю, присвячену Горьківським поглядам на національні українські справи та політику.

Уся ця історія викликала чималий скандал і, очевидно, Сталін порадив Горькому справу якось зам'яти, бо Горький, приїхавши до Харкова, на сходинах, де були між іншим і Затонський та Чубар, визнав свою „оплошность“. Саме на банкеті Затонський і запитав у Горького, що в нього трапилося зі мною. Горький відповів, що, мовляв, він „сделал оплошность, а Слисаренко его маленько проучил“. Присутні засміялися, а Чубар сказав: „Слисаренко, той може“. Усе це говорилося, як, звичайно, в такій ситуації, у дружньому тоні. Я не дивуюся, що Затонський, як і вся ця компанія, усе це подає в такому вигляді, бо мета виправдовує засоби; а ці люди не гребують засобами. Не дарма Горький, коли 1934 року той самий „товариш“ Кулик з письменниками приїхав до нього на поклін, запитував у Кулика: „А как там

Слисаренко“. Кулик щось відповів. Але незабаром мене кинули до Лук'янівської тюрми в Києві, а потім загнали на каторгу. Отже, сьогодні вони можуть писати все, що хочуть і як хочуть“.

Пізньої осені 1937 року Олекса Слисаренко, гуляючи біля Успенського собору в Кремлі, сказав: „Сьогодні відлетіли останні дві наші чайки. Чи не доведеться і нам збиратися у путь-дорогу“. Навігація кінчалася, а з кінцем навігації відпадали й етапи з Соловків. Але передчуття Слисаренкові таки справдилися: незабаром прощалися ми з поетом і, цілуючись, сміялися, думаючи, що за якусь чверть години знову зустрінемося в одному етапі. Я не лягав спати до третьої години ночі — усе чекав, що мене викличуть. А вранці дізнався, що пароплав відплив. Так ми розлучилися і, можливо, на завжди...

Клим ПОЛІШУК.

Переді мною лежить хороша книга Віталія Юрченка*), про його „всеусловнівські“ мандри; у ній подано коротку характеристику трагічного становища Кліма Поліщука, цієї наївної людини, що, повіривши „обітниці лукавій“, подалася до Советського Союзу. Ніхто краще, як ми, не розуміє тої провокаційної практики ГПУ-НКВД, що не гребувала ніякими засобами. І коли нарікав у свій час Клим Поліщук на давно вже тепер розстріляного Пилипенка й на свою власну дружину Галину Орлівну, — то справа, звичайно, була не в Пилипенкові і не в Орлівні. Справа, насамперед, була в корні самих річей. Бо українці і більшовизм — речі, що одна одну виключають. Отже, не першим і, на жаль, не останнім був Клим Поліщук, що попався на гачок советської брехні.

Мені розповідав приятель К. Поліщука, що той виїжджаючи на советську Україну, говорив: „Поїду й буду працювати; а як посадять, то напишу условнівську поему“. Так, звичайно, могла говорити лише наївна, чесна людина.

Справді ж сталося інакше: вступну частину поеми про Поліщука написав Віталій Юрченко, про середину коротко розповім я, і Бог знає хто напише її кінець, бо я дуже й дуже непевний, що сам Клим Поліщук того кінця напише.

*) Віталій Юрченко — „Пекло на землі“, вид. „Червона Калина“, 1931

Клим Полішук був зовсім хворий, з зруйнованим здоров'ям. Був дуже нервовий. Не міг терпіти, наприклад, голосної розмови, грюкання, будьякого шуму. Говорив дуже поволі, довго й тягуче, часом гублячи нитку розмови. А найбільше любив, притулюючись спиною до груби, сидіти й мовчати. Щиро кажучи, своєю присутністю він ще збільшував сташню тугу, що там панувала. Приносив він якось мені свої прекрасно написані вже на советській Україні новелі. Прекрасні речі, але через них він потрапив на Соловки.

Довгий час був за сторожа на складі. Сумував і слабував, аж поки зовсім не зліг і не ліг до госпіталю.

Зовсім хворого, його вивезли з острова, наприкінці 1937 р.

Гео ШКУРУПІЙ.

Гео Шкурупій чи, як, звичайно, на острові всі ми його називали, Жора Шкурупій був милою людиною, хороним товаришем — уважним і симпатичним. Усі до нього прекрасно ставилися, чим могли, допомагали. З самого початку осів на роботі в сільгоспі. Спочатку працював на городах, полов брукву, ходив коло капусти, та згодом став працювати по боротьбі з шкідниками городніх рослин. З апаратом-обризкувачем за плечима щоденно лазив по тих городах. Це й був для Шкурупія його, так би мовити, соловецький фах.

Він був душею першої-ліпшої компанії, часом розповідав анекдоти, любив встрявати у філософські й літературні дебати і, як правило, приймав концепцію супротивника.

Якось було дивно, що цей, такий милий і обдарований, поет був такою безпорадною людиною, коли йшлося про власний світогляд. На Соловках він так само писав вірші, охоче їх читав; але ні у віршах, ні в щоденній поведінці не відчувалась ділеспрямованість чи певна політична лінія. Жора Шкурупій був просто поет, поет український. Недарма ж, як мені розповідали, його теща бідкалася дружині одного з письменників: „Вж подумайте, Жору заарештували, як українського націоналіста? Господи, та він же тільки поет“. І справді, Гео Шкурупій був тільки поет і більше від нього ніхто нічого не вимагав та й не слід було вимагати.

Жив наш поет, як жили і всі там. Тільки іноді, як туга аж зажадно опановувала його душу, Гео сидів смутний у кутку, коло власних нар. Залишаючи Соловки, безжурно прощався, бо шкодувати не було за чим. Говорив: „Хоч гірше, аби інше“.

Марко ВОРОНИЙ.

Молодий журналіст Марко Вороний, син відомого поета Миколи Вороного, що так само перебував на засланнях, на Соловки прибув у 1935 році. Його заарештовано у Києві, хоч жив довгий час у Москві, тікаючи від нагінки ГПУ - НКВД на батька та на себе.

Син видатного українського поета, на жаль, не являв собою високопринципової людини, з чітко окресленими поглядами. Може це зробили постійні нагінки на Вороного-батька, що й син мусів пристосовуватись до обставин та нехтувати рідними традиціями. Чи, може, „довге слідство“ над ним зробило його байдужим і роздавленим. У всякому разі, Вороний-син був тихою, симпатичною людиною, хоч, може, й нездатною на рішучу боротьбу.

Працював на сільсько-господарських роботах, щиро ті роботи ненавидячи, і щасливий повертався до смердючої камери, щоб лягти на нари чи з кимось з товаришів пограти в шахи. Був чулим і добрим товаришем і завжди перебував у колі українців. Тихо, без ексцесів, прожив на острові аж до моменту від'їзду.

Григорій ЕПІК.

Своїм листом до П. Посташева Григорій Епик зажив сумної слави. Лист цей не вигадка НКВД, а справжній документ, рукою самого Епіка писаний і підписаний. Історія його сумна. Не тільки для самого Епіка, а й для нас усіх, що під незнаним ще до того терором мусіли здавати свої позиції і говорити чи писати такі речі.

У моїй пам'яті встає харківський процес СБУ, той фатальний процес, після якого ГПУ вирішило не тільки фізично, а й морально знищити українську інтелігенцію. Хто не бачив сліз старого Дурдуківського під час виголошення свого прикінцевого слова на процесі? Хто з страшною мукою не слухав покаєнної промови Ніковського!? Хіба не плакав Сергій Ефремов, чи не закликав Микола Павлушков українську молодь вступити до лав

комсомолу, того комсомолу, який він ненавидів усією душею. Більш як на 40 чоловіка того процесу знайшовся тільки один муж і тим мужем була славетна українська письменниця Старицька-Черняхівська.

Трагізм становища побільшувався тим, що у своєму листі до Постишева Епик писав не тільки про себе, а й про цілу групу людей, які ще перебували тоді у київському ГПУ, і кваліфікував їх „убивцями“. Уся ж та група тепер була разом з ним у соловецькому Кремлі. Тому Епик з самого початку тримався осторонь від українців. Оселився у першій колонії, тоді як усі інші його колеги перебували у третій. Почав зав'язувати зв'язки з усякими покидьками, оголосив себе ударником, домагався і був щасливий (чи удавав з себе щасливого), коли його записали на „Красную доску“. Писав роман про чекістську „перековку“ людей, де героями виступали чекісти-янгولي, що рятували душу нещасного контрреволюціонера.

У всіх цих „благонамерених“ подвигах Епикові ніхто не заважав, ніхто його не чіпав; але ніхто з ним не хотів мати і жодних справ. І наш письменник повис між українською громадою, кров'ю і тілом якої він був, і тою енкаведистською верхівкою, яка з нього, мов з цитрини, витиснула уже все позиточне, а самого його кинула на смітник. Перед письменником постала проблема, яку він міг розв'язати звичайними на Соловках способами: а) повіситись, б) стати провокатором, в) повернутися до лав українців, г) лишитися самотнім, всіма покинутим.

Молода активна людина—він не міг так легко розпрощатися з рідним ґрунтом, як не міг лищитися й самотнім та всіма покинутим. Чим довше жив на Соловках, тим більше переконувався, до якої прірви дійшов. Щодалі, то більше переконувався у советській брехні, якою сам себе душив, коли писав листа. Потроху письменник почав викидати з голови советський мотлох і, може, вперше, на далекій чужині, в тюрмі відчув себе вільним, знайшов себе, зрозумів, хто він, чий син, кому служив і кому мусів служити.

Від того часу перестав Епик бути ударником. спалив новели й роман, писані „во славу Чека“, відмовився від роботи, посилаючись на біль у нозі (він справді шкутильгав), припинив усі зв'язки з людьми непевної репутації і почав обережно шукати шляхи повороту до рідних берегів.

Передусім познаймився з Петром Гребінником та ще з де-ким і, бідкаючись та викладаючи свої болі і жалі, просив, щоб його, як „блудного сина“, прийняли в лоно української громади. Він певен, що зуміє виправдати себе перед всіма нами, перед народом українським, перед українською нацією. Мовчазною згодою був прийнятий цей найбідніший із бідних „блудний син“ українського народу і вже не самотнім, а разом із своїми земляками і товаришами, покинув він Соловецькі острови.

Мирослав ІРЧАН.

1932 року на сцені Харківського театру „Березиль“ іншла п'єса Мирослава Ірчана — „Пляцдарм“. Це була низької вартості агітка, але її пирокі рекламували. Ця, перейнята „вірнопідданчими“ тенденціями, п'єса автора „Родина щіткарів“ згодом, до речі, стала за підставу Куликові обвинувачувати Ірчана в тому, що Ірчан був ні ким іншим, як, шпіоном та апологетом польського імперіалізму. Обвинувачення дике, але цілком природне.

1933 року в Харківській пересильній тюрмі поруч зі мною, в набитій людьми камері, сиділо двоє українців, з трохи відмінною від нашої вимовою. Ці два молоді кременські хлопці були шахтарями і походили з Канади. „Так, дорого б я дав, щоб зустріти того милого товариша Ірчана, що розпинався та розхвалював у Канаді той рай, який він тут з більшовиками створив“, — говорив один з них, і обличчя йому кривилося. Виявилось, що завдяки Ірчанові, кілька сот українців з Канади, повіривши його обіцянкам, подалися з далекої Канади будувати на Україні соціалізм та зажити на власній землі щасливим і радісним життям.

І ось ті сотні українців потрапляють до нашого Донбасу, бачать жах советського „соціалізму“. Попрацювавши рік та витративши всі гроші, звертаються до советського уряду, щоб їм дозволили повернутися в країну „капіталістичного рабства та експлуатації“. Усіх, що зверталися з такими проханнями, ГПУ, звичайно, заарештувало. Тоді інші кинулись тікати, а те саме ГПУ ловило їх на кордонах Советського Союзу. Всі вони дістали славетний „6-й пункт“ (обвинувачення в шпіонажі). Позасилано їх до найглухіших кутків Советського Союзу.

Згодом, очевидно, й сам Ірчан побачив, що той рай не такий, як йому видавався спочатку. 1936 року він і сам з'явився на соловецьких горизонтах, але заарештовано його було далеко раніше.

Я не нагадав йому ні „Пляддарму“, ні завербованих канадійців. З нього було досить. Смутний і розгублений, вимірював Мирослав Ірчан на прогулянках соловецький Кремль, і в очах йому лежав глибокий сум. Разом з українським етапом покинув і він Соловки наприкінці 1937 року.

Антін КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

Сумної слави зажила в очах української громади родина, відомого на Західній Україні, письменника Крушельницького. „Из прекрасного далека“ Крушельницький почав був захоплюватись більшевизмом. Повірив у щирість більшовицького протегування української культури. Видавав у Галичині просоветський журнал „Нові шляхи“ і, нарешті, вважаючи советську Україну землею обітваною, покинув разом з своїми синами й дочками Західну Україну.

Доля тяжко помстилася над талановитими синами старого Крушельницького. Ще до убивства Кірова їх разом з батьком заарештовано. Коли ж після смерті Кірова влаштовано було гекатомбу над могилою цього сталінського посіпаки, братів Крушельницьких розстріляно, як „диверсантів і шпівнів“, що ними вони, звичайно, ніколи не були. Тяжко зажурений, геть посивілий і змучений батько-Крушельницький, ледве пересуваючи ноги по темній камері, жив у соловецькому Кремлі. Єдиною втіхою для батька була донька, що так само сиділа тут же в Кремлі й працювала за молодшого лікаря в соловецькому госпиталі.

Ніби покутуючи гріхи рідних, донька — Крушельницька була українською сестрою жалібницею, прекрасно ставилася до в'язнів і в міру сил та можливості допомагала землякам. Крушельницька, разом з росіянками Брусиловою, Вечорою і Басільевою, становила зразок політичної зрілості і людської порядності.

Улітку 1937 року всі жінки мусіли покинути острів, і Крушельницька покинула старого батька. Ще й сьогодні стоїть вона мені перед очима, вся в сльозах, на про-

щанні з сивим батьком. Від того часу про неї немає жодних відомостей, хоч була вона на території Белбалт-лагу, де як стало відомим, розстріляно Брусилову і, за неперевіреними даними, Вечору, з якими разом покинула острів.

Глибокої осені 1937 року повезли і старого Крушельницького шукати ще нових, незнаних нетрів советської Півночі, щоб уже випив він повну чашу глуму і страждань за свою і синів наївність та віру в „советське ельдорадо“.

Закінчуючи свої побіжні згадки про українських вчених, письменників, поетів і журналістів, мушу сказати, що на Соловках перебувало, крім згаданих, ще дуже багато інших, з якими мені не довелося мати справи. З таких треба назвати Володимира Штангея, що писав якийсь роман і трохи стояв осторонь від українців, Гро Вакара, якого я зустрічав на „мансарді“ в Березовського, Василя Мисика, що жив у першій колонії. Михайль Семенко, Василь Бобинський, Грігорій Коляда так само не лишили нічого в моїй пам'яті, бо я з ними не був знайомий. Василь Вразливий жив на Ісаковському пункті і мені не довелося його бачити. Майже зовсім не згадано про професорів Чехівського, Барбара, Удовенка та інших, бо не довелося з ними особисто зустрічатися. Не згадано і Павла Христюка, що довгий час був на Соловках, а з 1932 року перебував у 9-му Кемському відділі ББК і працював десь у 5-му сільгоспі при Бегеракші.

* * *

На цьому кінчаю свої короткі згадки про товаришів по тюрмі і каторзі.

На жаль, багато імен і прізвищ наших героїв та страдників випало мені з пам'яті, та й спогади мої складені не на підставі якихось спеціальних з мого боку заходів, бо і я, і мої товариші найменше тоді думали про те, що доведеться писати мемуари. Не згадано багато імен нашої інтелігенції, тисячі імен людей, відданих справі боротьби з московським більшевизмом, за Українську Визвольну Ідею, за Волю Нашої Батьківщини.

